

માનવધર્મ

મૂળ લેખક
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક
જયંતીલાલ આચાર્ય

‘ જે આપણને ત્યાગ તરફ, વપસ્યા તરફ લઈ જાય,
તે જ માનવતા છે, માનવનો ધર્મ છે ’

કિંમત ૭ આના

આગતિ પહેલી • પ્રત ૧૫૦૦
મત ૧૮૬૪ • મત ૧૯૩૮

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
વ્રજરામ નર્મસુતર મોસાઈટી લંડનથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ જી એ ,
આસિ ગેરેટરી • અમદાવાદ

૨૧ સૌ ગુણગ્રંથેન તે શ મધુભાઈ સાકરચંદ્ર બેરીના પત્ર

૨૨ ગુલાબમાઇ તે રા મહુભાઈ સાકરચા
રમારક અથમાળા નં ૫

ઉપોદ્ધાત

સન ૧૮૧૮માં રા મહુભાઈ સામરચદ ઝવેરી તરફથી ૩ ૩૫૦૦નુ
૬૬ તેમની પત્ની બાઈ ગુનામના રૂપરણાએ મળ્યુ હતુ એવી
ચરતે કે ૩ ૩૫૦૦)ની મૂકી મથમ ગણી તેનુ જે રાજ આવે
તેમાથી વખતોવખત જોડિપોગી મામાન્ય સ્થાન નીતિ અને ધર્મના
પુત્રો લખાની પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તને મર્ગમ્થ બાઈ ગુનામ
તે રા મહુભાઈ સામરચદ ઝવેરીના પત્ની રમારક અથમાળા એવુ
નામ આપવુ તે પ્રમાણે એ ૬૬માથી નીચેના પુત્રકા આજસુધીમા
પ્રસિદ્ધ કરવામા આયા છે —

૧	જીએનો મર્થપ્રદેશ	કિંમત	૦-૮-૦
૨	આઇવેન્હો ભાગ ૧ હો	"	૦ ૧૨ ૦
૩	આઇવેન્હો ભાગ ૨ જે	,	૦ ૧૨ ૦
૪	ગુજરાત ની લક્ષ્મીનગર અને કુદમગર	,	૧-૦-૦
૫	માનવધર્મ	,	૦-૬-૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર પ્રેસમાં
અમદાવાદ
તા ૨૩-૩ ૧૯૩૮

હીરાલાલ ત્રિ પાદેખ
આસિ સેકેટરી

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પામિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૦	ઘાતર	આતર
૮	૧૮	ઘા બધુ	બધુ
૯	૧૨	અરે	અરે,
૧૦	૨૩	ધર્મત્રો	ધર્મત્રો થયાં
૧૩	૨૬	પૂર્ણ	પૂર્ણ પુરપ
૧૬	૨૬	પાછી	પાછી
૨૩	છેલ્લી	સાર્યકતા	સાર્યકતા છે
૨૪	૧૪	ઝકે	ઝૂકે
૨૫	૨૫	નિરથક	નિરથક
૨૬	૨૨	પ્રીત	પ્રિત
૨૭	૨૫	અર્થ	અર્થ
૩૦	૪	રાષ્ટ્રમ	રાષ્ટ્ર
૩૯	૧૨	અ—	ઉપ—
૪૧	૨૨	દિસતા	દિસતા
૪૯	૧૧	અયના	એયના
૫૨	૧	છે	છે કે
૫૭	૨	અહ—	અહ—
૫૯	૬	ભડાર	ભડાર
૬૧	૧૫	પ્રીતે	પ્રિતે
૬૩	૧૦	મર્વતા	મર્વના
૭૩	૧૯	ધારાઓમા	ધારામા
૭૫	૧૯	‘જીવનસંગીત’	‘પ્રભાતસંગીત’
૭૬	૨૪	મે	મ
૮૫	૧૭	મનનો માનવ	મનના માનવની

કાંઈક

કુવી આકરિમક ઘટના? આજે આ ઉત્તરાયણના શુભ પ્રભાતે શાંતિનિષ્ઠનના ઉત્તરાયણમા " વસતા કનિચિત્તની અભિગતાનું ગુજરાતી ભાષામા અવતરણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

એ જ ઉત્તરાયણમા બેસીને એકવાર કનિમુખેથી આ વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા હતા તે જ વેળાએ એ વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમા ઉતારવાનું બીજરોપણ મળેલું.

અહીં આપ્યા પછી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના શ્રી હીરાલાલ પારેખની સૂચનાથી એ બીજરોપણને ૬૬ મળી અને આજે તેનો પાક ગુજરાતના શિક્ષાનર્ગે આગળ ધરતા હોય થાય છે.

આ ભાસાતર કરનામા મુખ્યત્વે રવિભાષુનું જ સૂચવેલુ ધોરણ જળબધુ છે.

"અનુનાદ રથજે રથજે વ્યાખ્યાનુ રૂપ ધારણ કરે તો અન્યાય થાય, કારણકે વ્યાખ્યા કરના જતા તેમા અનુવાદકનો કામ બેતરનાનો મહત્ત છે તેથી કરીને અનુનાદ અને વ્યાખ્યા સ્વતંત્ર રાખવાથી નાયમને અવતર નિચાર કરનાનો અનકાશ મળે છે મુળની જે વાતનો અર્થ સુરપષ્ટ નહોય, તેને અનુનાદમા જેમને તેમ રાખવાનું મર્ત ય મમળુ છુ " ખાસ કરીને રવિભાષુના આના તાત્ત્વિક અર્થોનુ ભાસા તર કરતા મુરખેવી એ નકે છે કે તેમણે યોજેના કેટલાક પાત્તિ ભાસિક શબ્દો, શબ્દની સાથે નિદરની તેમની વાસ્તવિક પદાર્થને રજૂ કરતી મગનનિદારી કલ્પનાઓ, અને તર્કને ગુપ્ત રીતે જળજીરિને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે કાર્ય કરતી તેમની નિચારસરણી—એ બધી બામતોને જેમને તેમ રાખવા જતા કોષક અંગે કિનજનના લાગનાનો સભા

● 'ઉત્તરાયણ' જેમના મકાનનુ નામ છે

● 'પ્રાચીન સાહિત્ય'—મૂળ બગાળાનું પૃષ્ઠ ૮૧-૮૭

રહે. પરંતુ અહીંઆં બને તેટલે અંશે યૂગ શૈલીને સુરપટતાનું ધોરણ સાચવીને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

અહીંઆ શરૂઆતમા જ એક બાબતનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. આ ગ્રંથને રખેને કોઈ દાર્શનિક કે કોઈ તાર્કિક ‘વાદ’નો અથ અમજો. એમાં તો કેવળ રવિઆયુની “વ્યક્તિગત ચિત્તપ્રકૃતિની એક પ્રકારની વિશેષતા”ના આંતરિક વિકામનો ચિતાર છે.

તેમના સાહિત્યના અભ્યાસીઓને માટે આ એક મહત્વનો ગ્રંથ છે, કારણ કે પરિશિષ્ટમાં તેમણે પોતે પોતાનો આંતરિક તેમજ કવિ-જીવનનો વિકામ અમુક ઠાળ સુધી દર્શાવ્યો છે.

હિઅર્ટ વ્યાખ્યાનો તરીકે ‘Religion of Man’ નામના ગ્રંથમાં તેમના ચિત્તની ભૂમિકા પ્રધાનતઃ પાશ્ચાત્ય શૈલીમાં રજૂ થઈ છે. તેમા તેમણે ઘણે અંશે પશ્ચિમના ધોરણથી રજૂઆત કરવાની પદ્ધતિ અનુસરી છે. પરંતુ કલકત્તા વિદ્યાપીઠમાં આપેલા આ વ્યાખ્યાનોમાં તેમની ભૂમિકા ભારતીય છે. તેથી પ્રથમના કરતા આ ગ્રંથ આપણી ચિત્તપ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે, વિશેષ બોધ-ગમ્ય થાય. આ જ વ્યાખ્યાનોને પાછાં અંગ્રેજીમા ‘મૅન’ નામે વોલ્ટર-મા તેમણે આપેલા.

ગુજરાતની ધનપ્રિય ધર્મધેવી પ્રજાને ધર્મની આ વિરાટ જાવના કેટલે અંશે ગળે જીતરશે એ તો કાણ જાણે. વળી કેટલાક કેવળ અધુનાતની વિચારકોને ધર્મને નામે યુગ ચડે તો ય અસ્વાભાવિક ન ગણાય. પરંતુ સહૃદયતાથી આ પુસ્તકનું મનન કરનારને તેમા ધર્મનો વિરોધ કરવા માટે વિરોધ કરવામા કાંઈ ઉદારતા નહિ લાગે.

પ્રયોજન અને પ્રયોજનાતીત, પરિમિત અને અપરિમિત, સીમાન્વિત અને અસીમ—એ દ્વંદ્વોની ગ્રપ્ત સમજણ અને તેમના સુમેવાદમા જ જીવનની માર્યકતા છે. એ સંવાદ જાળવવા માટે ક્ષણે ક્ષણે કરવી પડતી તપશ્ચા, જાગૃત રહીને સાચવવું પડતું સમધારણ, એ જ ધર્માચરણ છે. અને આ ધર્મ માનવધર્મ છે, માનવને સક્રિય ધર્મ છે. જે

સીમાને સ્વીકારીને તેમાં મથગૂવ રહે છે, તેને તેમાં જ પોતાના જીવનનું ‘અથ-ઘટિ’ લાગે છે, પરંતુ અસીમનું આદ્વાન સાંભળીને જેઓ પોતાના જીવનનું વિસર્જન કરી શક્યા છે, તેમને જ આપણે સાચા માનવ-મહાત્મા-ગણ્યા છે. એ આંતરિક વિશદના આદ્વાનને ઝીલવું એ જ ધર્મ છે. અરતુ!

‘ક્રમળા વ્યાખ્યાનમાળા’ માંના રવિઆયુના આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી આપવા બદલ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના મંચાલકોનો આભારી છું.

આ ભાષાંતર કાગજપૂર્વક વાંચી જઈને સુધારાવધારા સૂચવવા માટે વડીલ મધુ શ્રી અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીનો આભાર માનું છું.

૧૮૨૫, ૧૯૬૪.

જયંતીલાલ આચાર્ય.

ભૂમિકા

મનુષ્યનો એક દિશા એની છે, ત્યાં તે વિષયબુદ્ધિદ્વારા પોતાની મિદ્ધિ શોધે છે ત્યાં પોતાના વ્યક્તિગત જીવનનિર્વાહને અંગે તેનું જ્ઞાન, તેનું કર્મ, તેની મર્જનશક્તિ મપૂર્ણપણે રોકાએના હોય છે ત્યાં તે જીવરૂપે જીવવા છડે છે

પરંતુ મનુષ્યની બીજી પણ એક દિશા છે, જે આ વ્યક્તિગત વિષયદૃષ્ટિની બહાર છે ત્યાં જીવનનિર્વાહના આદર્શની દૃષ્ટિથી જેને આપણે ક્ષતિ ગણીએ છીએ, તે લાભ હોય છે, જેને મૃત્યુ ગણીએ છીએ, તે અમરતા હોય છે ત્યાં વર્તમાન કાળને માટે વસ્તુનો મધ્યસ્થે કયાં કરતાં અનિશ્ચિત કાળને માટે આત્મત્યાગ કરવાનું મૂલ્ય વધારે હોય છે ત્યાં જ્ઞાન તાત્કાલિક પ્રયોજનની સીમા વટાવી જાય છે અને કર્મ સ્વાધીની પ્રવર્તનાનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યાં પોતાના અગત જીવન કરતા જે મદાન જીવન છે, તેમા માનવ જીવવા છડે છે

સ્વાર્થ આપણને જે મધ્યમા પ્રયાસો તરફ ઠેલી જાય છે તેની મૂળ પ્રેરણા જોઈશું તો અહમકૃતિમા જળ્યામે. જે આપણને ત્યાગ તરફ, તરંગમા તરફ લઇ જાય, તેજ માનવના છે, માનવનો ધર્મ છે

કયા માનવનો ધર્મ? આમા ઓળખ પરિચય મળે છે? આધારભૂ માનવનો આ ધર્મ નથી, નહિ તો તેને માટે માધના ન કરી પડત

આપણા અતઃકાળ એવો ઓળખ એક જરૂર છે, જે માનવ હોવા ઉપરાંત વ્યક્તિગત માનવને વટાવીને ગદા જગતનાં હૃદય સન્નિવિષ્ટ - સર્વે જળ્યુના હૃદયમા રહેશે છે તે છે સર્વે જળ્યુના સર્વ કાળના માનવ તેમના જ આર્થિક મૂલ્ય માનવના વિચારમા, ભાવમા, કર્મમા સમગ્ર માનવનાનો આધિભાવ જળ્યાય છે મદાતમા પુરસ્કે તેમને મદગ જાવે સર્વે મનુષ્યોમા અનુભવે છે, તેમના પ્રેમથી મદગમા જીવન સમર્પણ કરે છે તે અતઃકાળ માનવની ઉપવચ્છિથી જ માનવ પોતાની વ્યક્તિ-સીમા વટાવીને માનવમીમામા પડેલો છે. તે માનવની ઉપવચ્છિ

જાદ્રેય સરખી હોતી નથી, અને ઘણે ગ્રથણે તે વિકૃત હોવાથી સઘળા મનુષ્યો હજીયે માયા માનવ થયા નથી. પરંતુ તેમનું આકર્ષણ નિરંતર માણસના અંતરમાં થઈ રહ્યું છે. તેથી જ આત્મપ્રકાશની આશામાં અને પ્રયાસમાં માણસ કયાય મીમાનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે માનવની જ પ્રત્યેક જુદે જુદે નામે પૂજા કરે છે, તેમને જ તે કહે છે. “एष देवो विश्वकर्मा महात्मा”—આજ દેવ વિશ્વકર્મા મહાત્મા છે. મર્વે માનવના ઐક્યમાં પોતાની વિચિત્રતાને વટાવીને તેમને મેળવવાની આશાથી તે તેમની પ્રાર્થના કરે છે—

મ દેવ, સ નો બુદ્ધિ શુભશા સયુજ્જુ।

તે જ માનવ છે, તે જ દેવતા છે, એ એક છે. તેમને વિશે જ આ વ્યાખ્યાનોમાં વિચાર્યું છે.

૧૮મી માય, ૧૩૩૦.

સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર

માનવધર્મ

૧

બહારની જાણ થઈને ગીમે રતો ચાલે જતો હતાં. પોતાનામાં જામ મર્ત અર્થ હતો નહિ એમ કરતા કરતા તે આવી પહોંચે ધરમાં, અને ત્યાં તેને અર્થ મળી આવ્યો. હવે શરૂ થયે અંદરની લીના અમર સૃષ્ટિનો વ્યાપાર માનવના અંતરમાં આવી પહોંચે, કર્મવિધિમાં પરિવર્તન થતા લાગ્યું અને તેની ધારા અંતર તરફ વળેલા લાગી મોઝે ભાગે પ્રાણીઓના દેહની દૃષ્ટિથી અભિનયિત (Evolution) થઈ નહીં હતી આ પ્રક્રિયાનો સવગો ઝોક માનવમાં આવીને તેના મન તરફ વળ્યો પડેલા કરતા એક મોઝે ફેર જણાતા લાગ્યો. દેહે દેહે જીવ અતત્ર, સદુ પોતપોતાના દેહના રક્ષણમાં મશગૂલ અને તેને પગિણામે પ્રયત્ન પ્રતિયોગિતા (પ્રતિસ્પર્ધા-Competition) પ્રત્યેક મનની સાથે માનવ પોતાનો મેળ મેળવે છે અને તેને માટે જમે છે, ત્યાં સુધી તે મેળ ન મળે ત્યાં સુધી તે પોતાની જાતને અકૃતાર્થ માને છે તેની સહજતા મહયોગિતા (Co operation)માં છે તે મમળે છે કે પુમા જહેનો તે એક છે, તે જાણે છે કે તેના પોતાના મનને જાણવાને જ્યારે વિશ્વમાનવમન માયના કરે તેને પ્રમાણિત કરે, ત્યારે તેનું સાચું મન છે. તે જોઈ શકે છે કે જ્ઞાનમાં, કર્મમાં, વિચારમાં જેટલે આગ્રે તે બધાય સથે યુક્ત થઈ શકે તેટલે આગે ને મત્ત થાય છે યોગની આ પૂર્ણતાને લઈને જ માનવમૃતિ પ્રગટે છે આથી માનવની જે અભિવ્યક્તિ જ્યારે તેના વ્યક્તિગત મનની ન હોય, પરંતુ જેને સર્વ કાળના સર્વે માનવો પોતાની નરીકે નીકારી શકે, તે જ તેની શ્રદ્ધ અભિવ્યક્તિ ગણાય જુદીની બર્ષરતા એટલે શાશ્વત કાળમાં સર્વજનીન માનવમન જેને મમતિ આપી શકે નહિ એ સમત યોનો અને કર્મચરણનો રનીયાર આ સર્વજનીન મન પીઠતરોત્તર વિશુદ્ધિ દ્વારા તેની ઉપનયિધ

કરનામા જ માનવમનુષ્યતિનો ઉત્કર્ષ રહેતો છે માનવ પેતાની ઉન્નતિની સાથે સાથે પોતાની વ્યક્તિસીમાને ઓગળીને બૃહત્ માનવ થતો જાય છે આ બૃહત્ માનવની માધ્યમ એ જ તેની શ્રેષ્ઠ સાધના છે. આ બૃહત્ માનવ અનરનો માનવ છે બહાર અનેક દેશની, અનેક સમાજની અને જનતિઓ છે, પરંતુ અંતરમાં રહેતો માનવ એક છે

ઇતિદામમાં નેવામાં આવે છે કે માનવની આત્મોપનિધિ બહારથી અંતર તરફ આપમેળે જ વળેલી છે. આ અંતરની દિશામાં તેનું નિરાટ માનવરૂપ (વિશ્વજ્ઞનીનતા) છે, ત્યાં જકડ પદાર્થોની ત્રાડ ઓગળીને તે વિશ્વમાનવતોમાં પહોંચે છે આ લોભમાં તેની વાણી છે, તેની શ્રી છે, તેની મુક્તિ છે. એક વખત સદ્ગતિ મેળવના માટે તે મત્રતત્ર અને ક્રિયાકાન્દારા બાહ્ય પરીક્ષામાં મશગૂલ હતો, પરંતુ અંતિમ સાર્થકતા પામના માટે તે બોલી બહાર “તપસ્યા બહારનાં અનુદાનોમાં નથી, સત્યનું અનુસરણ એ જ તપસ્યા છે” ગીતાની બાણમાં ધોતશાહીને તેણે જણાવ્યું કે દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતા જ્ઞાન યજ્ઞમાં જ શ્રેય છે, શ્રીસ્તની નાણીમાં નેણે માળજુ ધ્રુવ બાહ્ય વિધિ વિધોમાં પરિત્રતા રહેવી નથી, પરિત્રતા તો ચિત્તની નિર્મળતામાં છે ત્યારે આ ધોતશાહી તેણે સાબળી ત્યારે માનવના રુદ્ધ મનમાં વિશ્વમાનવચિત્તની જાગૃતિનો આરબ થયો તેની આંતર સત્તાનો એ બોધ દૈહિક સત્તાની બેદસીમાં છોડીને દેશમાં તેમજ કાળમાં સર્વ માનવના અંતર એક તરફ પ્રસરના લાગના આ ગોવત્સ તાત્પર્ય એ છે કે, જે માનવ પોતાના આત્મામાં બીજાના આત્માને અને બીજાના આત્મામાં પોતાના આત્માને જાણે છે, તે જ સત્યને જાણે છે

પ્રત્યેક માનવમાં બે ભાગ રહેલા છે એક છે તેનો અહભાવ-વ્યક્તિત્વ-('જીવભાવ') અને બીજો છે સર્વભાવ-વિરાગત્ત્વ-('વિશ્વભાવ') આ મનેમનો પ્રથમ ભાગ પોતાની બાહ્યમાણ્યમાં જ બદલે છે, તે કેવળ મન પૂરતી જરૂરિયાતને કેન્દ્ર મણીને પ્રદક્ષિણા કરે છે, પરંતુ જે સત્તા માનવમાં રહેલા આ અહભાવને વટાવી ચર્ચે છે, તે

આ દેહનું પરમ રહસ્યમય આદ્વાન તેમના દરેકની પાસેથી તેમનું આ ત્મનિવેદન આધિકારપૂર્વક જંબે છે. ત્યાં તેઓમાંનો દરેક પોતાના સ્વ તંત્ર જીવનની સીમામાં રહી હોય છે, ત્યાં કોઈ રહસ્ય હોતું નથી. પરંતુ ત્યાં પોતાની વ્યક્તિગત જીવનસીમાને ઓળંગીને તેઓ સમસ્ત દેહના જીવનમાં જીવે છે, ત્યાં તેઓ આશ્રયકારક છે, ત્યાં તેઓ પોતપોતાના સ્વતંત્ર જન્મમરણમાં જ કેવળ અંધારેલા નથી. ત્યાં જ તેમની સાર્થકતા છે.

સંભળાય છે કે સાત સાત વર્ષને આંતરે મનુષ્યના દેહમાં રહેલા આ જીવકોષમાં પરિવર્તન થાય છે. તેઓ બધા વિદાય લે છે, એટલે કે તેમની નિરાળી સત્તા રહેતી નથી, પરંતુ તેમનામાં રહેલી જે સત્તા સમસ્ત દેહના આયુષ્યમાં વ્યાપ્ત છે, એટલે કે જે તેમના પોતાના દેહની નહિ પરંતુ વિશ્વદેહની છે, તે સત્તા સમગ્ર દેહના જીવનપ્રવાહમાં ટકી રહે છે.

કોઈ કોઈ વાર દેહમાં કંઈક રોગ (કેન્સર) થાય છે. તે રોગ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આપણે કહી શકીએ કે તેમાં દેહાત્મભેદ નથી. સમગ્ર દેહને તે પ્રતિકૂળ છે. આને જ આપણે દેહને માટે અશુભ ગણી શકીએ.

માનવના દેહના જીવકોષને જે આત્મભેદ હોતો તે એક આ જુથી સુદ્રભાવે તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર જાણત, અને બીજા જાણુથ બૃદત બાવે સમગ્ર દેહરૂપે જાણુત. પરંતુ આ રીતે જે જાણુત તે અનુભવમાં, કલ્પનામાં, — કારણ કે દેહને પ્રત્યક્ષ રીતે સંપૂર્ણપણે જાણવે શક્ય ન થાત. વળી આ દેહ કેવળ વર્તમાનમાં જ અધિષ્ઠિત છે તેમ નથી. તેનો અતીતકાળ પણ તેનામાં રહ્યો છે, અને ભવિષ્યની અપેક્ષા પણ તે રાખે છે. આ ઉપરાંત વળી એક અતીન્દ્રિય તત્ત્વ તેમાં રત્નું છે, તેને આપણે સર્વદેહવ્યાપી કલ્યાણ અને સ્વાસ્થ્ય કહીએ છીએ. આપણે એનું પૃથક્કરણ કરી શકીએ તેમ નથી. તે ઉપરાંત દેહના સમગ્ર જીવનની રક્ષા કરવાનો ગંભીરતર પ્રયત્ન પ્રત્યેક જીવકોષ કરતો હોય છે. સ્વાસ્થ્ય સાચવવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં બ્યારે શરીર માંદગીની ટિચનિમાં હોય છે, ત્યારે દેહભક્ષ જેવી રીતે દેશને માટે

પ્રાણ આપે છે, તેવી રીતે સર્વ દેહના શુભ્રુઓને મારવામાં જીવકોનો પળ પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરે છે. આ પ્રયત્નનું રસરમ તપાસનાં જાણ્યાં છે કે આ કુદરતેદોનું ચરમ લક્ષ્ય, અર્થાત્ પદ્મ ધર્મ એવા એક પદાર્થને અનુલક્ષીને છે, એવા એક આશયનો આશરો લેવા તરફ છે, જેને તેમનો વિશ્વરોદ્ધ કહી શકાય.

માનવે પણ પોતાના અંતરના ગંભીરતર પ્રયત્નને લક્ષીને અનુભવ્યું છે કે તે કેવળ વ્યક્તિગત માનવ નથી, પરંતુ વિશ્વગત વિશદ માનવની સાથે એક છે. તે જ વિશદ માનવ લલિમકય મૂલ્યુ વિભક્તિવ જ સ્થિતમ્। તે વિશદ માનવની જ પ્રેરણાથી વ્યક્તિગત માનવ એવાં કાર્યો કરવા પ્રેરાય છે, જે તેની જૌતિક સીમા ઝોળાંગવા માટેનાં હોય. આવાં કાર્યોને તે સાશં, મુંદર, એક કહીને સંભોધે છે, અને તે કેવળ સમાજરક્ષાની દૃષ્ટિથી નહિ, પરંતુ પોતાના આત્માની પરિપૂર્ણ પરિનૂષિને ખાતર.

ઈડામાં પંખીનું જન્મ્યું હોય છે. તેને અંતે આગામી પંખની મૃત્યુના જોવામાં આવે છે. ઈડામાં જ જલ રહેલા પંખીના જીવનને તે પાખોનો કશો ય અર્થ નથી, ત્યાં તે છે કેવળ પાખનો અવિચ્છિન પ્રતિવાદ. આ અપરિણત પાખનો સંકેત જાણ્યાવે છે કે ઈડાની જાહાર સત્યની જે પૂર્ણતા આજ પણ પંખીને પોતાને અપ્રત્યક્ષ છે, તે જ મુક્ત સત્યમાં સચરવામાં પંખીના જીવનની ગાર્થકતા રહેલી છે. તે જ પ્રમાણે માનવની ચિત્તવૃત્તિમાં રહેલી ઉત્સુકતા ત્યાં પર્ણ સત્યની સાક્ષી આપે છે, ત્યાં જ તેના વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યમાંથી મુક્તિ અનુભવી શકાય છે. ત્યાં તે વિશ્વાભિમુખી જને છે.

ધારો કે જીવ જાણે જીવવાનાગી રેલગાડીમાં જ-મે છે, જીવે છે અને મરે છે. સાંકડા લક્ષ્યપથે જાહેલા રહેને ચાલે આ ગાડી આવે છે. આ જીવરૂપી જાણું માથું ગાડીના નળીઆની સમાનરેખાએ છે તેનો આહારવિહાર વચેરે ગાડીની સીમામાંથી નીચે વળાને ને મેળવી લે છે. કેવળ આટલામાં ય તેને અનેક જાધા, અનેક વિપત્તિઓ

નહે છે આ રીતે નેનો દિવસ પમાર થઈ જાય છે માતાની મનઃ ઉત્તર રાખીને તે બીજી શસ્ત્ર નથી બિનની બારી સુધી પ તેની દૃષ્ટિ પહોંચી રહતી નથી પ્રાણુ દેહના ઉપરાત તેના મન ગતિ મીઠો ક્યાંય થઈ શકતી નથી

હવે માનવ ખડો થયો છે બારી તેની આગે છે હવે જાણી શક્યો છે કે જીવનાની ગાડીમાં જ બધું રહ્યું સમાયે નથી બારી બહાર દિગત પર દિગતનો વિસ્તાર છે જીવના તાત્કાલિક લક્ષ્યપથમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈને પણ જે કાર્ય બાધી છે તેના આભાસ માત્ર મને છે, સીમા તો જણાતી નથી જોડેલો પ્રમાણ જીવન ગાડીની યાત્રા માટે પૂરતો છે, તેનો જ વિસ્તાર બહાર બાધાકીન છે, નિરતર છે તે પ્રમાણ તેને શા માટે બોલાવે છે? પેના પ્રયોજનાતીત અખ- પ્રકાર તરફ ઉદાસીન રહેવામાં તેને શી ખોટ હતી? હજારો પ્રાણીઓની માફક તેનો દિવસ તો જરૂર પીતી જતો પરંતુ —હામ, તેણે તો માનવને અગ્નિ કરી મૂક્યો ના! તે બોલ્યો 'જ્યાં તારો ઉપયોગ નથી, ત્યાંજ તને મુક્તિ મગશે હજુય તર પાસે મારો પરિચય અમપૂર્ણ છે' પ્રાણુમુક્તિના અનિર્દિષ્ટ માત્રા જીવની નિવાન ઓગળીને તે સરસ્વતી નીકળી પડ્યો પોતાનું અવરણ આ જીવનાને રહે તેની સહજ પ્રકૃતિ તેન સદાય કરતી નથી જા રહે તેને આરામ નથી, વિશ્રામ નથી સમડોયાની લેણ આ અર્પણ આ રજાને પ્રગટ કરી ગયા છે ઉ મુક્ત કરી ગયા છે

હવે આપણે દેહની દૃષ્ટિથી માનવના નિચાટ મરીએ તે બોલ્યો થયો છે હવે એમ બધે નહિ ચાને કે ઉભો ન થાય તો બીજું કરે શા? બાબુ નહજ નથી પખીના દેહનો છદ્ધિપદી છે માનવદેહ ચોપમા જનાવરની ઝટામાં ઘડાયેલો છે ચારે પગ પર આગળ પાછળ લાગ્યા દેહનું નજન મે ભાગે વહેંચીને પોતાના દેહને તે સટે નાધથી જ્યાંની ચનાવી શકન પરંતુ માનવને પોતાના દેહના અભાવને અખુભરવું મધ્યુ નહિ તે માટે અનેક મુશ્કેલીઓ પણ તો

સાજીપુરીથી મહી લીધી. આવતા દીર્ઘ દેહના બારનું વદન તેણે પેડા જે પગ ઉપર કર્યું એ ક્રિયા મદજ્જમાધ્ય નથી એ વાત બાળકોના સર-આતના આસવાનો અભ્યાગ જોવાથી સમજી મકારો. જ્ઞાનમ્યામાં લાડીનો ટેકો લેવો પડે છે એ પણ જોનું બીજું પ્રમાણ છે. આપનું પ્રાણી નેટલી મહેલાઈથી ભાર વદન કરી શકે છે તેટલી મહેલાઈથી માખસ નથી કરી શકતો એ પણ જોવામાં આવે છે. આથી જ પારકા પર પોતાનો બોલો લાદવાના અનેક ઉપાયો માનવે શાખી કાઢ્યા છે. આ જનતનો સુયોગ મળ્યો છે નેથી જ તો તેણે બને તેટલો ભાર જીવનની કાઢ્યો છે—તેને પરિણિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ થતો જાણતો નથી! માનવની આસ મદજ્જ નથી, તેના હાખડા વારંવાર ગળી આવે છે. ધક્કો વાગવાથી પોતાના સરીરને નુકમાન થવાની અથવા ગાંભીર્યદાનિની જે શંકા માનવને રહે છે, તે બીજા પ્રાણીઓને હોતી નથી. વળી હાતરો જાણુવે છે કે માનવ સીંધો દટાર આસતો ('ઉત્તનબંધી') થયો છે તેથી તેના આદિ નીચે નમેલા ('અવતન') દેહના ધણા મગ્ગોને રાગનાં કષ્ટ બોગવવા પડે છે. છતાંય માનવ ધૃષ્ટતા કરીને ઊભો થયો.

પ્રાણીઓનો દેહ નીચેની તરફ શ્રુતી પડેલો હોવાથી તેઓ વસ્તુઓને ખટિનભાવે જુએ છે. તેમના જોવાની સાથે તેમની ધ્રાણુન્દ્રિય મેળ મારે છે. આખથી જોતું મરખામણીમાં અનામકત છે, જાનના રાજ્યમા તેનો પ્રભાવ વધારે છે. ધ્રાણુની અનુશ્રુતિ દેહ-ગતિની મંજારી સીનામા છે. દષ્ટિ અને ધ્રાણુદ્વારા પ્રાણીઓ વસ્તુઓનો જે પરિચય મેળવે છે તે ખામ કરીને તાર્કાલિક પ્રયોજન પૂરતો હોય છે. માથુ ઊંચું કરીને માનવે કેવળ વસ્તુને નહિ, પરંતુ દરખને અથવા અનેક વસ્તુઓના ઐક્યને જોયું. અને આ અખંડ વિસ્તારના કેન્દ્રસ્થામાં પોતાની જાતને તેણે જોઈ. આને કહી શકાય મુક્તદષ્ટિ. ખડા થએલા માનવને માટે નિકટના કરતા દૂરની કિમત વધારે છે. અજ્ઞાન, અચિતનીયની દિશામાં તેનું મન પ્રવૃત્ત થયું છે.

આ દષ્ટિની માથે ભળી છે તેની અનન્ની કલ્પનાદષ્ટિ અને આ દષ્ટિની સાથે સાથે તેના અને દાથે પણ મુક્તિ મેળવી છે પગના ડાર્ચમાથી દાથ છૂટી ન શકે, તો, જેવી રીતે ચોથો વર્ણ (થઈ) અમૃત્યતાની મલિનતા ભોગવે છે, તેવી રીતે તેને પણ કેવળ દેહો જ અનુભવતું પત્ત પુરાણમાં જણાવવામાં આવે છે કે બ્રહ્માના પગમાથી સદ્ર જન્મ્યા અને દાથમાથી સ્પૃશ્ય જન્મ્યા

મનુ યના દેહમાં સદ્રી પદોનનિ જ્ઞાનધર્મમાં ચર્ચા વધારે તેમ દાથનું જૌનન પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે મનની માથે દાથની મૈત્રી થઈ માનવની કલ્પનાદષ્ટિ તેના દાથને લઈ ગેરી દેહનું જરૂરી કામકાજ પતારી તે અનેક ફેકટ કામમાં લાગી ગયો જીવનયાત્રાની કર્મબ્યવસ્થાનો તે દિનભર કર્મચારી (whole-time worker) નહોતો તે અગાધ રિતની પરીલામાં ગૂંથાયો. અસ્તિત્વપૂર્વની ગચ્છનામાં લાગી ગયો આમાનું ઘણું ય બીજજરૂરી હતું માનવનો અણુમુક્ત દેહ મારીના નિષ્ઠના આર્ચકુમાથી જેવો છોટો પડ્યો તેવું જ તેનું મન એક એક વિરાટ રાખ્યો પરિચય પામ્યું, જેને અસક્તનું નામ પડતું વિજ્ઞાનસક્તનું કે આ દેહસક્ત રાખ્યું મ્હી ગમાય આ રાખમાં રહીને માનવ જે કાર્ય કાર્ય કરે તેો વિરોધિમાંથી લોક પૂરી શકે કે આ ન્યા બધું જા માટે? આનો ફક્ત એ જ ઉત્તર છે “મારી ખુશી તેના વિજ્ઞાનમાં તેના માદિત્વમાં, તેની શિષ્યતામાં આ અંત જ ઉત્તર છે “મારી ખુશી” ઉનાત મનકલામાં માત્રનો આરંભ મોટો મર્વ! બીજા કલ્પજીવો પણ મેનવાનો પગના અસક્ત જ, પરંતુ તેમના કલ્પમાં મેનસાનું મીલન છે તથા પગને મેનનું મનસાનું રમ્ય પ્રકૃતિને અનુભવીને દોષ કે વિનીતતા મનમાં રમત ફેક્ટ જિદને પગવાના ડોળની દોષ કે કે કુલિયાની રમત પગ પોતાની પૂજી માથે લગવાના સસમ્દ ડોળમાં છે પરંતુ માનવના જે માત્ર લીના મ્હી ગમાય, એમલે કે જે નવી જગદિવાનના અમલમાં આવી ન શકે, ત તેમ કલ્પનામાં વાગવા પ્રધાન બની જાય છે અને જી

પ્રાણીયા માને (પ્રાણી પોષણ પૂરતી યા માને) વડાની મન્ય છે આમા
જ તેની શ્રેણીનો પરિચય થાય છે અસમયની મુખિયામા માનવ
જાત્યા પોતાની અમરતી વચ્ચામા મલગૂન જ, ત્યા તેજ આમય
કુચુગનુ કુચુગન છે આમા મયોમા તે એટલુ મધુ જોડ માને છે
કે ખેડૂતના પાતળે પત તે અપણે છે આધુનિક યગાગી ભાસમા
એક કુશાચ્ય નામ છે તેજ નામ છે કૃષ્ટિ (અંગ્રેજી 'Culture'ના
ભાસતર તરીકે ખેટવાક આ શબ્દને સપરે છે અનુસાર) એનો
દાખલો માલે મર્ધ યોગ નથી, અને જગને તેનુ વાદન મળીએ તો
અવ્ય થાય માની રીતે દુઃઆરી વેદવા તાગજોમા માનવનુ અમન
અવ્ય પ્રયોજન દાય છે જે તાગના પ્રમગના પ્રિયો આર કેપાગ
દનર અને તેથી મ નધારે સોંથી જ્યોમરિદારી છે, શૂદત્યાગી કે,
તેનો વેગ માનવામા માનવો નિમ મન્ય ક, અરે નાપિખ પમાર
થમ મન્ય છે તે ઉપરાંત નગી વિના પ્રયોજન એક સતની માથે પીડ
વાન શૂથીને માનવ સિવાય ન ક એના શૂ, પખજોગને પૂગનુ ખારાનુ
નથી મગનુ તેમા મુખનપીડીઆ પણ તેની સદસદ કરે કે આ ઉાગી
અનુમાન કરી સમય કે માનવના અલસ દાન પ્રકૃતિના નનામામા
દોષ શરે, અને દેદને ગાગો અપગની માગળી કો ત્યારે કો પગ
આરવો પડે પરંતુ માનવકુ પગારથી ઉત્તર ગાગેનુ દેરમામા
અર્પનુ કગએલુ જે તેનુ પાતલુ લગ (freehold) ક, તે પ્રકૃતિના
મનામાની બદાન છે ત્યા જગરજરતી આવી નમે નદિ,—ત્યા ગ્રા
ધી પાની જગાગારી એ જ જોથી મોગી જગાગારી છે એ જો આદર્શની
જગાગારી, માનવતાની જગાગારી દી સમય

દેદના દરિગિદુથી માલે જમ અજમિમાગી રિશ્વમુનિ તરફ
ઉનામગતકે પ્રમાણુ કર્યું છે, તમ તેજ પોના મા જાનને અને શ્રમજન
પણુ જનને પોષણ પૂરતા પ્રયોજનમાથી, અમિતન અગિરચિમાથી
મુખિ આપી છે માનવા આ રીતના મગાથી માનવને દૈનિક
લાભ થયો દોષ કે નદિ, પરંતુ આતલ્લો સજ તો જરૂર થયો છે

આ જ સિંચવની વાત છે પેર ન ભરાય છતાં આ આન મળે
આ આનદ સિંચવને મહત્ત્વ આપીને પામે છે તેમ નથી, પરંતુ પોતાની
જ જાતને મત્સરપે પામે છે તથી તે આનદ થાય જ માનવજાતિ
રહેશે જે સિંચાગ અદેતુક અનુગમનો કે, એટલે કે પોતાના જવાદારની
સાથે અનુગમના યોગનો છે, તેનો પુરસ્કાર તેના પોતાનામાં જ રહેશે
છે કારણ કે તે યોગ મા પ્રમારમાં જ આત્માનું સત્ય છે

ન યા અર પુનસ્ય વામાય પુત્ર પ્રિયા મવત્તિ, પાતમનસ્તુ વામાય
પુત્ર પ્રિયા મવત્તિ ।

માનવેતર જીવજગતમાં ચૈતન્યની નિદારિકા અરપટ તેની
બાણેલી છે પરંતુ એ ચૈતન્યની નિદારિકા માત્રમાં કેન્દ્રીયૂત થઈને
ઉજ્જવલ રીતે મોતી બાદી અચમ્લ મં । તે દિવસથી માડીને માનવ
ધર્મિદાસમાં અનેક ભાવે અનેક રૂપે અનેક ભાષામાં ‘હું માણ છું’
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાની શરૂઆત થઈ ગઈ એ પ્રશ્નના મધ્યાર્થ ઉત્તરમાં
માનવો આનદ છે, તેનું ગૌરવ છે અન્ય પ્રાણીઓનો ઉત્તર તેમના
દેહની વ્યવસ્થાની મધ્યોચ્ચતામાં મળી આવે છે સનાતન રાત્રી
પગની માદ્રા ઝૂન વ્યવહારમાં જો તેો કાઈ પણ માણ્ય અડચણ ન
નડે, તો પોતાની સાર્થકતા વિશે તેને માર્ગ મસખ ગહેતો નથી પરંતુ
માનવ કેવી રીતે મધ્યાર્થ માનવ થઈ શકે એ વિશે જર્મનદસાથી માડી
મબ્બ અવસ્થા પર્યંત કેનાય સિચારો, કેલય પ્રવાસો થઈ ચૂક્યા
છે તે પ્રાકૃતિક નથી એવું તેને જ્ઞાન થયું છે તેનામાં એ પ્રકારનું
રહસ્ય રહેતું છે આ રહસ્યનું આવરણ જેમ જેમ ખુલતું જશે તેમ
તેમ તે પોતાની જાતો ઓગળતો જશે ચૈતન્યના સૈકાઓથી આ
પ્રવાસ આવી રહ્યો છે મૃત્વાય ધર્મનરો, દસાય અનુષ્ઠાન થયા,
પરંતુ સદગ પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરીને ને સિદ્ધ કરના છંદે છે કે તે
મહારથી જેવો દેખાય છે તેના મરતા હોતરમાં મદા છે માનવ
પોતાના મનમાં એવી માધ્ય એ મત્તાના અરૂપને ગ્રહ મ મરવાને પ્રપત્ત
શીન છે, જે મત્તા આર્દ્રરૂપે તેના કરતા મહાન હોય, છતાં નિત્યમ ધૃતી

તે ॥ સાથે અગાએની દોષ આ રીતે વિશાળ જૂનિકામાં પોતામાં રહેલા મત્યને અપ્રતી રીતે ઉપર અથવા કચ્છમાં તે ॥ અદેવું આમદ ૬ જેની તે પૂજા કરે ૧ તે દ્વારા તે જાણાવે છે કે તેના મન અગ્રે પોતાનામાં તે મત્ય કયા રહેતું છે, તેની ખુદ્દિ અને પૂજનીય ગણે છે, અને તે પૂજા માને છે માનવ પોતામાં દેવતાને નામે 'હું મનુષ્ય' એ પ્રશ્નો ઉત્તર દેવતાનો ત્યા અપા ૨૨ છે, પોતાના અરમ મત્ય કયા છે તે પણ જાણાવવા માટે છે આ રીતે દેવતા, ઉત્તર આ પાને બદલે પૂજની વિષયનામાં ધર્મીય તેના ચિત્તની ગે ॥ બાળુ વ્યક્ત થાય છે જે ખુદ્દિમાં અથ દોષ, શ્રેયોનીતિમાં નિષ્ઠ દોષ, મોહર્થ ॥ આર્શમાં બીજાના દોષ આરા ઉત્તરને હું બાત ઉત્તર મીશ, કારણ કે જેની રીતે માનવના કત્યાનુને માટે બીજા ગધા બમનુ શોધન જરૂરી છે, તેની રીત આ માનવમાં પણ જરૂરી છે આ જમનો વિચાર મનુ યની જ શ્રેયોખુદ્દિમાથી મનો મનુ ય ॥ દેવતાની શ્રેયતાનો વિચાર મનુ યના જ પૂર્ણતાના આદર્શમાથી ઉદ્ભવે છે

પ્રાણીસૃષ્ટિના આધિર્ભાર ॥ પરપરામાં ત્યારે દેવનો વિચાર પ્રધાન હતો, ત્યારે દેવમધ્યા પ્રગતિ અગ્ર કે અપૂર્ણતાને લઈને ધર્મીય દેવો ॥ ધર્મ કે અર પ્રતિ થએની છે પરતુ ત્યારે એ આધિર્ભાર ॥ પરપરામાં 'પણ આત્મ, ત્યારે એ 'હું પણમાં જૂન મ્યોમાં દૈવિક વિનાશના ક્રોધા મોટે વિશાળ જાણાવે આ 'હું' ત્યામાં જૂન કયા થાય છે, એ પ્રશ્નો એક જ ઉત્તર આપવા બધા મનાપુરોએ આપ્યો છે તેઓ આદ્યુત રીતે જાણાવે છે કે ત્યા પછીને હિ એની વિગત જાણના બાધા હે ૪, ત્યા આ ૧૦ તો આદની રાહમાંથી પ્રિદિગત સીમામદ કરીને જેએ છીએ તથી જ તે તાધારપે રહે છે એક આત્મતાકમાં મને આત્મા ॥ વિશા વધે તો જ આત્માની સત્યતા ગણાય આ મત્યના આલેશથી ૧ મનુષ્યની સભ્યતા, તે ॥ મને માનુ ય ॥ ૨ દેવતા, સમાજજન, ધર્મજન એરેનો વિચાર ૨૨વો ધરે આમાંથી જેટલે અશે અર જના નદને આરો ૧૧ ગણાએ

મનુષ્યનો વારસો માનવમાનવનો વારસો છે, ક્યાય તેની મીમા નથી અનહીન સાધનાના ક્ષેત્રમાં તેનો વામ છે આણ્વીઓનો વાસ ભૂમદગ પર છે, પરંતુ માનવનો વામ કેવળ ભૂમિ ઉપર નહિ પણ 'પોતાના દેશમાં' હોય છે અને આ દેશ કેવળ ભૌમિક નથી, પરંતુ માનવિક છે માનવ માનવના મિત્રનમાં, જાનના મયથમાં અને મર્યોમાં આ દેશ રહેલો છે સુઝવુગથી વહેતી આવતી ચિંતાધાગથી, પ્રીતિ ધાગથી, આ દેશનું મન દગરૂપે ધાન્યરૂપે સમૃદ્ધ છે ધન્યા માનવોના આત્મત્યાગથી દેશનું ગૌરવ મમુલજનન છે જે મધ્યમાં દેવતામી અતીત કાળના દત્તા, તેઓ વસ્તુત ભવિષ્યમાં વાસ કરતા તેમની દત્તા અને કર્મની ગતિ આગામી કાળને ઉદ્દેશીને થતી તેમની તપશ્ચાતુર્ય ભારિ આજે આપણામાં ર્તમા । થયું છે, પરંતુ આગદ થયું નથી અને આપણે પણ દેશના ભાવિને માટે વર્તમાનનું વિમર્જન શ્રીએ છીએ એ ભવિષ્યો વ્યક્તિગત ભાવે આપણે જોગ કરીશ નહિ જે તપશ્ચીઓ અનહીન ભવિષ્યમાં વામ રૂપે, અને ભવિષ્યમાં જ જેમનો આનંદ, જેમની આશા, જેમનું ગૌરવ હતું, તેમણે જ માનવ મળ્યતા મર્ત્ય છે તમનું જ રમરણ કરીને માનવે પોતાને અમૃતનો મતાત જાણ્યો છે તે મમજે છે કે તેની દષ્ટિ, તેની સુષ્ટિ અને તેનું મરિત અત્યુની પેલી પાર છે મૃત્યુની રમ્યે રૂઢીને જેમણે અમૃતો પ્રમાણિત મ્યું છે તેમના જ દાનથી દેશ રચાયો છે ભાવિમગના વાગી કેવળ પોતાના દેશનો નહિ, પરંતુ મમજન પૃથ્વીના કો નો આમિતર પામ્યા છે તે કોમના વિચારો, તેમના મર્યો જાતિ કે વર્ણના મધન વિના મર્યો માનવના મર્ત્ય રૂપે છે મધ્યમાં તેમની ગિ મન । મરમદ છે તેમણે જ નહીં મ્યું કે કે મનવા માનવો વધને, મનવાને રમીને, રીમાનદ મગી રેલી પાર એક માનવ નિરાજેલો છે તે વિના માનવો પ્રમદ રૂપે પડે, તે રૂપે દગ્યા । દેવ પ મે, અને તેથી જ તે માનવો સમ દેશમાં છે જેને કે તે દેશ એવો દત્ત દેવો, વ્યા પ્રત્યે માનવ અગ્નિ દેવ અને કાગ ડાડી

નિમ્ન યથા દશે, ત્યા મનુષ્યી વિદ્યા, તેની આપ ૥ મદ્ય મગ ૥
મદ્ય માનવને વધીને થતી રહે

ભરિધ્ય કામ અસીમ છે, અતીત પણ અસીમ છે આ બન્ને
દિશાએમાં માનવનું મન અમ આધારિય છે પુણ્ય અનેદ સર્વ મદ્ય
દષ મદ્યમ્,—જે જૂત છે, જે ભારિ છે, તે મનુષ્ય તે પુરુષ છે
માન પ્રેમપૂર્વક વિચારે છે કે મનુષ્ય એક કાળે તેનો શ્રેયનાનો આદર્શ
પૂર્વમાગમા હતો તેથી લગભગ બધી જાનિઓના પુનર્જામા જલ્યાય
છે સત્યયુગની જપના અતીતકાળમા છે તે મારે છે જે આત્મની
ઉપરિધ્ય અપૂર્ણ હોમ છે, તે માર્ગ ગોક દુઃખ મગમા પશ્ચિપૂર્ણ અખર
નિશુદ્ધ આમરમા નેની જ એ પુનર્જાના પ્રાતમા મનુષ્યની આમક્ષા
જે આત્મિકા વ્યક્ત થાય છે, જેની પ્રતિષ્ઠા અસીમમા છે તે જ
ભરિધ્યમા પ્રમાણિત થતી જાય જેની રીતે માર્ગ એક ગાન પૂર્વ
મપૂર્ણ રીતે ગ્યાયુ હોય પરંતુ ગાવાથી જ તે કમજ પ્રમાગમા
આરતુ જાય છે, તેની રીતે આ બાગનમા છે માનવનાનો આદર્શ
એક બાળુ અમામ છે, બીજા બાળુ ઉપરિધ્યમાન છે દાનના જમા
નામા માનવ જૂતમાગમા મત્યયુગ થયો હતો એમ માનતો હતો, જતા
તેના મધ્યમા પ્રમાગ ૥ શ્રેયસ્કર કાર્યોમા અનાગતમગના સત્યયુગની
તીન જપના પ્રવૃત્તિમાયે રહેતી જલ્યાય છે કેમ એક વ્યક્તિ ના
મ્નિક હોઈ શકે, પરંતુ તે નાગ્નિક જેને મત્ય માને છે તેો દૂર દેશના
ભારિકાગમા આર્થિક મગ માટે તે પ્રાગ્ પાથમા તૈયાર થઈ જાય
કે આના મલ્લુ મ દહ્યાતો મગ આવે છે અગોચર ભરિધ્યકાગમા
પોતાની જાતને સત્યમ્વરે અનુભવવાના હેતુથી પોતાના પ્રત્યક્ષ વર્ત
માનવનું નિમર્જન પ્રમાગ તે દાગિ માનતો નથી,

ત્રિપાદમ્યામૃત દિવ —

પૂર્ણ પુરનો મોટો ભાગ હજુ મ અન્યક્ત છે તેમજ જ વ્યક્ત
કરવાની તીન જપના ભરિધ્યની વિશામા સતત થઈ રહી છે પૂર્ણ
આગતુ છે તેમનો રથ દોડી રહ્યો છે, પણ હજુ પોતે આની પહેલ્યા

નથી જનન્યા આવે છે, યુગયુગથી પ્રતીક્ષા કરે છે વરના વાગ્ન દૂરથી મળાયા છે તેમને દો-ના માટે દૂત લોક દુર્ગમ રગ્તે ચાની રહ્યા છે આના અનિશ્ચિન આગામી તન્દ્ર મનુષ્યનો જે જીવના સાગનો આગ્રહ, આના અનિનિતમા અનાગતમા તેનું ચિરનિશ્ચિતનુ અકવાન મધાન,—એના મંકટભર્યા રગ્તે વારવાર મુસ્કેનીઓ પામ્યા જતા, ફોકટ શ્રમ થયા છતાં, માનવ પોતાની યાના બધ કરી શકતો નથી આના અનિશ્ચિત પ્રયત્નને ઇન્દ્રણ ચેનજા જ મણી શકાત, પરંતુ માનવે તો તેને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે ત્યારે આ મહત્ત્વનો આશ્રય ક્યા? જેવી રીતે અધારા ધરમા જાગેના ઝાડની પ્રત્યેક ડાંગીની મના ભાનિક વ્યાકુળતા દીવાલની પેની પારના પ્રમથ તરફ હોય છે, તેવી રીતે માનવમનનું આકર્ષણ પણ ઈશ્વર એક અલક્ષ્ય પરિપૂર્ણતાની દિશામા જોવામા આવે છે પ્રકાશ જેમ મત્ય છે, તેમ પૂર્ણનું આર્પણ ત્યાંથી સતત પ્રેરિત છે તે પણ જો મત્ય ન હોત તો આશ્ચરિકાના પ્રયોજન ઉપગત આત્માના ઉત્કર્ષે માટે જે ઈર્ષ વિચારો કે કાર્યો કરે છે તેનો કાંઈ અર્થ જ રહેત નહિ આ મત્યનો આપણે ક્ષણે ક્ષણે આપણા મનપ્રમા, ધ્યાનમા, આદર્શમા સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ એ અભાવ નીચ પ્રાર્થને આપણે દુ ખની દીપ્તિમા, શ્રુત્યુના ગૌરવમા નિહાળી શકીએ છીએ તેણે આપણા જ્ઞાનને ધરની દીવાન તોડીને જૂદત ક્ષેત્રમા મુખિત દીવી છે, નહિ તો પરમાણુતત્ત્વના કરતા પરક્રમણુથીનો માણુસે વધારે આદર જોઈ હોત સીમાન્નદ સહિને માનવ પ્રત્યક્ષ રૂપે જોઈ શકે છે, તેનો ઉપયોગ પણ કરે છે, પરંતુ તેનું મન કહે છે કે આ સવગાનુ સત્ય રચ્યું છે સીમાની પેવી પાર આ મીમાને જો પ્રત્યક્ષીએ તો તેનો છેડતો ઉત્તર આ મીમામા જ મળતો નથી

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા એક કથા છે ક્ષત્રિય રાજા પ્રવ્રા હુણની સામે બે બ્રાહ્મણોએ ચર્ચા ઉપાડી કે મામગાનમા જે રહસ્ય રહેલું છે તેની પ્રતિષ્ઠા ક્યા?

દાદલ્ય જોડ્યા, ‘આ પૃથ્વીમા જ’ રચૂન પ્રત્યક્ષ જ સમગ્ર

રહ્યનો છેતનો આશ્રય છે, એવો કદાચ દાહ્યનો મત હતો.

પ્રવાહણે જણાવ્યું- 'ત્યારે તો તમારૂં મત્ય અતનાન થયું, સીમામાં આવીને અટકી પડ્યું'

એમાં વાવો શો? વાવો એ કે સીમામાં માનવની જગ્યાસા અ-
મમામ રહી ગય છે. કોઈપણ પ્રકારની ગીંગાને જે માનવે ચરમ
વસ્તુ માની હોત, તો તેનું ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ ઘણા સમય પહેલાં
જ ઘાટે લંગરે નાખીને યાત્રા પૂરી કરી રહ્યું હોત. એકનાર ભૌતિક
શાસ્ત્રવેત્તાઓએ જણાવ્યું હતું કે ભૌતિક વિશ્વના મૂળ ઉપાદાનસ્વરૂપ
આદિ બૂતોને તેમણે બરાબર સૂક્ષ્મપણે પકડ્યા છે. અને જેવટે એક
પત્રી એક આવરણ પુલવાથી એરી ગિથિતિએ તેઓ આવી પહોંચ્યા,
ત્યાંથી આગળ પૃથક્કરણ થઈ શકે નહિ. પણ બોલવાથી શું થાય?
અનરમા બેદા છે પેલા પ્રવાહણે રાજ. માનવના બધા ય પ્રશ્નોને
સીમામાંથી દૂરતર ક્ષેત્રમાં તે વહન કરતા આવ્યા છે તેમણે જણાવ્યું,—

અપ્રતિષ્ઠિત વૈ વિલ તે સામ, અન્તર્વૈ કિલ તે સામ ।

આદિબૂતોની જે અનુભવીમાંથી પ્રશ્ન અટક્યો હતો તે સીમા
પણ ગોપમાધ આજે માનવના ભૌતિકશાસ્ત્રોની ચરમ ઉપવગ્ધિ
માણ્વિનિક ચિદ્ધર્મકેતના મમીકરણમાં આવી પહોંચી છે, કાઈ ગોધ-
ગમ્યતામાં નહિ એક વાર પ્રકાશના તત્ત્વને માનવે અતીન્દ્રિયતામાં
મ્યાપ્યું હતું આદિબુત વાત સાલજનામાં આવી કે ઇથર (ether)-
ના તરંગપદાર્થને જ આપણે પ્રકાશરૂપે અનુભવીએ છીએ. છતાં ય
ઈથર એટલે શું, એ પ્રશ્નનો બોધની ભાષામાં કાઈ પત્તો લાગ્યો નહિ
જે પ્રકાશ આપણી દષ્ટિના ક્ષેત્રમાં બધા ભૌતિક પદાર્થોને પ્રકાશિત
કરે છે, તે પણ કાઈ એવા પદાર્થનો પ્રકાશ જણાયો જે મધૂર્ણપણે
ભૌતિક ધર્મથી અનીત હોય; કેવળ વ્યવહારથી જ જાણી શકાય છે
કે તે પદાર્થમાં અનેક જીવના તરંગ એવે છે ચરતું પ્રવાહણની ગણના
અગ્રી નહિ જણાઈ આવ્યું કે કેવળ તરંગધર્મી જણાઈ પ્રકાશના
ચરિત્રનો પૂરા મેગ નહિ મેગ, તે સાથે સાથે કલ્પિકાનર્થી પણ છે.

આવી બધી પરસ્પર વિરોધી વાતો માનવની સદગ જુદિની, તેની સદગ ભાષાની સીમાની જહારની વાતો છે. જ્યાં બોધાતીતના અગાધ જગમા માણસને ણીક ન લાગી. પત્યરની દીવાલને તેણે વિસ્ફુટાણું નિરંતર નૃત્ય માની. તેના મનમાં મંદેદ પણ ન થયો કે હું પાગલ તો નથી થઈ ગયોને? મનમાં ન થયું કે કદાચ પ્રજા, જેને અંગ્રેજીમા reason કહે છે, તે માનમ-સરકસની ગુલામેની બેલાડી તો નહિ હોય —બધી વસ્તુઓને તદ્દન હિલટાવીને જાણાવની એ તો તેનો ધંધો નહિ હોય! જે પશુઓ વિચારક હોત તો માણસને તેઓ જન્મપાગલ ગણત. વસ્તુતઃ મનુષ્યનું વિજ્ઞાન સર્વે મનુષ્યોને પાગલ થઈ ગએલા ગણે છે. તે જણાવે છે કે માણસ જેને જે રીતે જોઈએ છે તેમ માને છે, તે તેમ નથી; સાચી રીતે તેથી તદ્દન જલદું જ છે. બીજાં પ્રાણીઓ સાથે પોતાના જ ઉપર આવું અપકીર્તિકારક તહોમત મૂકત નહિ. તેમના બોધને માટે જે કંઈ જે પ્રમાણે છે તે તે રીતે જ છે, એટલે કે તેમની પાસે કેવળ તથ્ય છે, તેમની અવિચલિત નિષ્ઠા કેવળ પ્રતીય-માન તરફ છે. તેમના જગતનું રહેણાણ કેવળ સપાટી પરનું છે. તેમની સઘળી જવાબદારી તે એક તળાચાના વામ પૂતી છે. માનવજગનના રહેણાણમાં ગભીરતા મેલી છે; આ ગભીરતા તેના બીનરમા જખાઈ આવે છે પ્રત્યક્ષ તથ્યની ઉપેક્ષા કરી માનવને પાલવે નહિ, વળા સત્યની પણ ઉપેક્ષા ન થાય.

બીજાં બધાં પ્રાણીઓની જેમ તથ્ય માનવનું પાયેય છે, પરંતુ સત્ય તેનું ઐશ્વર્ય છે. ઐશ્વર્યનું ચરમ લક્ષ્ય અભાવ દૂર કરવાનું નથી, પણ મહિમાની ઉપવબ્ધિ કરવામા છે. તેથી જ ઐશ્વર્યાભિમાની માનવ બોલે છે,—

મૂર્તેવ મુલ્ય નાપ્યે મુગમસ્તિ ।

જૂમામાં-મુદતમાં-જ મુખ છે, અદ્વિમા મુખ નથી.

આ તો પછી બેદિમાથી વાન થઈ. દિમાથી જુદિની દૃષ્ટિથી જે ઇચ્છીએ અને જે મજે, એ બે માપથી જે મળી આવે તેને જ

સુખ ગણવામા આવે છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે જો યથેષ્ટ છે તે જ મોટી મિજગાની સમાન છે શાસ્ત્ર પણ જણાવે છે:

સતોપં પરમાસ્થાય મુગ્ધર્ષી સવતો મવેત્ ।

છતાં ય વ્તેષ્ટએ છીએ કે મંતોપમાં સુખ નથી, અને વળી મંતોપમાં જ સુખ છે, એમ બંને બિલકી વાનો છે. તેનું કારણ કે માનવની મતામાં દ્વંદ્વ છે. તેની જે સત્તા શ્રવણીમામા છે ત્યાં જેટલું આવશ્યક છે તેટલાથી જ તેને સુખ છે. પરંતુ અંતરમા અદ્વિમાનવ વિશ્વમાનવમા પ્રમદેસો છે તે દિશામા તે દેવગ સુખ ઉપરાંત કાષ્ઠક વધારે, બુમાને ચાહે છે. તેથી મધ્યા શ્રવણમાં મનુષ્ય જ દેવગ અ-મિતાચારી છે તેને અમિત મેળવવું છે, અમિત દેવું છે. કારણકે તેનામાં રહેલો છે અમિત માનવ તે અમિત માનવ નથી સુખનો લિખારી, નથી દુઃખનો કાવર. તે જ અમિત માનવ આરામતા દ્વાર ભાગીને માણુમને કહોર અવિરામ પ્રયાત કરવા તરફ ધક્કેસે છે. આપણા અંતરનો પેલા વામન માનવ આ સાવજીને ધમાલ મચાવે છે. તે કડગી બોલે છે કે ધરનુ ખામને નીકળ્યા વનના પાડને મારવા ! પરંતુ ઉપાધ નથી વિશ્વનો માનવ ધરના માનવને જંગલી પાડને વશ કરવા મોકલે છે, અને તે ય વળી, ધરમા પૂરતુ ખાવાનુ ન હોવા છતાં ય.

ઉપનિષદ્ધમા ભગવાન વિષે એક સવાલજવાબ છે: સ ગગન' જમિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ?—તે ભગવાન ક્યા પ્રતિષ્ઠિત છે? જવાબ છે: 'સ્વે મહિન્નિ, -પોતાના મહિમામા. આ મહિમા જ તેમનો સ્વભાવ છે એ સ્વભાવમા જ તેઓ આનંદિત છે.

મનુષ્યનો આનંદ મહિમામા છે. તેથી જ ઉપર જણાવ્યુ, મૂઐવ મુગ્ધ. પરંતુ જે સ્વભાવમા તેનો મહિમા છે, તે સ્વભાવને તે ધણા વિરોધ દ્વારા પામે છે, પરમ સુખને તે પરમ દુઃખ દ્વારા પામે છે. મનુષ્યની મહજ અવસ્થા અને સ્વભાવ વચ્ચે રોજ દ્વંદ્વ આવે છે. તેથી જ ધર્મના માર્ગને, એટલે કે માનવના પરમ સ્વભાવના માર્ગને દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ।

પ્રાણીઓની જેની અવસ્થા તેવો તેમનો સ્વભાવ હોય છે. તેમની જે ધારણા હોય, તેની પાછળ તેમની કામના પણ વિદ્રોહ કર્યા વિના જાય છે. તેમનું જે મજતર છે તેથી વિશેષની તેમની માગણી નથી. પરંતુ માણુમ જણાવે છે- ‘મારે વધારે જોઈશે.’ નક્કી થએલામાં મીઠા છે, વધાગમી સીમા નથી. માણુમની આશ્ચર્યિકા બાધેલા પગારમાં ચાલે છે, પણ વિશેષ મજતર દ્વારા તેનો મહિમા જણાય છે.

શુદ્ધધર્મના રક્ષણને માટે પણ મનુષ્યના પ્રયત્નોમાં નિરતર દૃઢ ચાલે છે. આ દૃઢ છે પ્રાણની માથે અપ્રાણનો. અપ્રાણ આદિ છે, અપ્રાણ વિરાટ છે. પ્રાણને એ અપ્રાણ પામેથી ખાલ મેળવવું પડે છે, અનેક માલમસાલાઓથી દેહયંત્ર ધડવું પડે છે. આ અપ્રાણ નિધુર મહાજન જેવો છે. તે ઉધાર આપે છે, પણ બગજબરીથી પાછું લેવા માટે. તે પ્રાણને દેવાળીઓ કરીને પચબૂતમાં મેળવી દેવા ઇચ્છે છે.

આ પ્રાણ ધારણ કરવાના પ્રયત્નમાં કેવળ અપ્રાણની સામે પ્રાણનો દૃઢ ચાપ છે તેમ નથી, પરંતુ પરિમિતની સાથે અપરિમિતનો પણ દૃઢ છે. જીવન ટકાવવા માટે પણ તે વિશેષ મજતરની માગણી કરે છે. પોતાનું ગૌરવ સાચવીને જીવન ટકાવવાનું છે, તેનું અન્ન ગમે તેવું નથી તેના વસ્ત્ર, તેનું નહેણાણ કેરળ કામ ચવાની લેના પૂરતા નથી, પરંતુ પોતાના મહિમાને, પોતાના ગૌરવને પ્રકાશિત કરવા માટે છે. તે એવું કાર્ત્ત્ત પ્રગટ કરવા માગે છે જે માનવતાનો પ્રકાશ ગણી શકાય. આ પ્રકાશમાં જીલ્પ આવવાથી તેની જીવધાત્રા માટે પણ માણુસને શરમ આવે છે. આ અધિક ભાગના પ્રકાશને માટે માણુસનો જેટલો દુઃમાધ્ય પ્રયાસ છે, તેટલો તેની સાધાગળ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે પણ નથી પોતાની અંદર જે મહાન આત્મા છે તેનું પોતાના આહારવિહારમાં પણ રખેને સહેજ અર્મમાન ચાય, તેને માટે માણુસ ખૂબ મર્યાદ રહે છે.

સીધામરણ થઈને ચાલવું હોય નો માણુસે પ્રત્યેક પગે ભારા-કર્ણણ (Gravity)ની વિરદ માન ટકાવીને ચાલવું જોઈએ. પશુની

માફક ચાનરામા આ મુશ્કેલી ન રહેત મનુષ્યત્વ જાળીને ચાલવામા મનત પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે, ડગલે ને પગલે નીચે પડનાનો ભય છે આ મનુષ્યત્વ જાળવનાનો દૃઢ એ જ માનવધર્મની સામે પાશવધર્મનો દૃઢ છે, અર્થાત્ આદર્શની મામે વાસ્તવિકનો દૃઢ છે મનુષ્યના કલિદામમા આ પશુ પશુ આદિ છે. તે તામસિકતા તરફ, મૂળના તરફ તાણે છે પશુ જણાવે છે - મદજધર્મને માટે ભોગ કરો માનવ કહે છે - માનવધર્મની દિશામા તપસ્યા કરો જેમનું મન મ યગ છે, જેઓ જણાવે છે કે જે છે તે જ માફ છે, જે ધર્મ ગયું તે જ શ્રેષ્ઠ છે, તેઓ પ્રાણીધર્મની ચ્યાવર વાડમા જકડાઈ રહ્યા છે, તેઓ મુક્ત નથી, પરંતુ પોતાના સ્વભાવમાથી બ્રષ્ટ થયા છે. પૂર્વમથિત ઐશ્વર્યને તેઓ નિકૃત કરે છે, નષ્ટ કરે છે.

માનવ એક દિશામા શ્રુતિનું અધિકારમા છે, બીજી દિશામા અમૃતના અધિકારમા છે,—એક દિશા વ્યક્તિગત મીમામા છે, બીજી વિશ્વગત વિરાટમા છે આ બનેમાથી એકની પશુ ઉપેક્ષા કરે ચાલે નહિ માનવ પોતે જાણે છે કે તદ્દરે તદ્વન્તિકે,—તે દૂર પશુ છે, નિકટ પશુ છે એ દૂરના માનવની જનાનદારી નિન્દના માનવની ગંધી વસ્તુઓને ત્યજી જાય છે આ અપ્રત્યક્ષની દિશામા મનુષ્યની કપના-વૃત્તિ દૂતનું કામ કરે છે બૃહો તે ખૂન કરે છે, અવગત, જ્યાં ઢિનારો નથી મગતો ત્યાં અદ્ભુત સર્જનથી મોહળાસને ભરી દે છે, છતાં ય આ અગ્નિવિત પ્રમાણ સત્તાની જ સાક્ષી પૂરે છે જ્યાં આજે પશુ તેનું જ્ઞાન પહોંચ્યું નથી, ત્યાં પશુ તેનું જાણવાનું પૂરું થયું નથી એ વિશ્વવ્યાપક મરડાની સાક્ષી માનવ પૂરતો આવ્યો છે

ગદ્યરૂપના ધર્મશાસ્ત્રી અગ્નિ ચેતે છે એને છે માટે જ ચેતે છે, એટલું જ ફક્ત જાણીને જો માનવ ચૂપ મેમી રહેત તો તેની શુદ્ધિને મોઢ દોળ ન દેત જાણવાનું નથી માટે જ કાંઈ જણાવું નથી એવી અમગત વાત બીજી કંઈ હોઈ શકે ? પરંતુ બાળકની માફક માનવ વારંવાર પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો કે ધર્મશાસ્ત્રી અગ્નિ શાને ચેત છે ?

મુદ્ધિનો ન્યાયામ શરૂ થયો નબન છે કે શરૂઆતમાં તેણે માગકની જેમ જવાબ વાળ્યો હોય કદાચ તેણે જાણ્યા-ચુ હોય કે જાણ્યા એ કોઈ જૂન અદસ્ય રહે છે, તેને માર પડે કે તરત જ તે કોમથી ચેતી જાય છે આના બધા ઉત્તરોથી માલવના પુરાણો ભરેલા છે જેમની જાણ મુદ્ધિ સહેજ પછી આગળ નથી નથી તેઓ આવા ઉત્તરો વગી રહે છે પરંતુ અસ્પષ્ટ મૂલતામાં પાછા મનુષ્ય પ્રત્યે મુસ્કેલી એને દેવતા દેવતા આતે છે તેથી જ ચૂનો ચેતાવા માગમે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેના કરતા અમિ સાથી ચેતેછ એ પ્રત્યે જાણ વચ્ચે ઉત્તર જોવાના પાછળ જોડા પ્રયામ થી થયો આ બાજુ કદાચ ચૂનો દેવવાર્ધ ગયો હોય, આધણ મૂમયુ નહોય, પેમ મામ થતો હોય, અને છતાંય પ્રત્યે આનુ રહે કે અમિ સાથી ચેતે છે ? સાક્ષાત્ અમિમા આનો ઉત્તર નથી તેનો ઉત્તર પ્રત્યક્ષ અમિથી ખૂબ દૂર છે જેવી રીતે વારંવાર અમિમા જપ દર્શને પડનાર પત ગિયાને આપણે મૂક ગણીએ છીએ, તેની રીતે પ્રાણી વિષ નિચાર નાર માનવને શ માર્ગ મૂર્મ નહિ ગણે ?

આ અદ્યુત મુદ્ધિ ની સૌથી પ્રમળ સ્પષ્ટતા તો ત્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે તે માણસને નાર નાર પ્રત્યે મરે છે કે તુ પ્રણ છે ? અરે તેને તો એમ પૂછતાંય નાધો નથી આવતો, કે મનમાં લાગે છે કે કદાચ તુ છે, પરંતુ તુ સાથે જ કોણ છે તુ ક્યા છે ? આને યોગ્ય જવાબ ન મળતાં જો ઉતાવળથી બોલી જાય છે કે હું છુ દેવધર્મમાં, તો તરત જ પેલા અતરમાં મેરેલા પ્રનાહણુ રાગ માયુ હનાવતા હનાવતા જણાવશે કે ત્યા પ્રત્યેનો અત હોઈ શકે નહિ ત્યારે માનવે જણાવ્યું, ધર્મસ્વ તત્ત્વ નિહિત ગુહ્યમ્ -માનવધર્મનું જબીર સંય જોપનમાં છે માર આ પછુ પ્રત્યક્ષમાં છે, પેવુ પછુ અપ્રત્યક્ષમાં છે

આ માત્રને જરા વધારે સ્પષ્ટ કરીએ

આ જે જળ આ જે સ્થળ, આ જે ફલાણુ આ જે દીપણુ વગેરે રીતે આપણે જે પદાર્થોનો નિર્દેશ કરીને આ જે એમ

જણાવીએ ત્રીએ, તે પાપને મારી રીતે સમજાવેલા જોઈએ, નહિ તો
 જીવનમાં મુશ્કેલીઓ નહીં પરંતુ સાથે સાથે માન જાણાવે છે,—
 તદ્વિદિ નદ યદિદ ઉપાસત. તેને જ જાણે કોને 'દ્વદ્વ' એવું 'આ
 જે હીને જેને મીકાગીએ ત્રીએ તેને નહિ "આ જે સામળ
 હુ એ તો અર્ધ મહજ નાત પરંતુ માનવે જણાવે કે આની
 અતિમ નિચારણા ત્યા છે, જ્યાં દ્વદ્વ સર્વનામ પહોંચી ન શકે ત્યારે
 માનની જેમ પૂછ્યા લાગ્યો કે ક્યા છે ધોત્તસ્ય ધાત્તમ્,—અનુષ્ઠુ પશુ
 અનુષ્ઠુ ? ભૌતિ પ્રણાની દિષ્ટિથી શોધતા જણાય કે તે જે નામના
 પાપમાં પરંતુ ત્યાં જ દ્વદ્વ તો રહ્યું છે, મરણ જે આપણે મીકાએ
 છીએ, 'આ જે કપન' કપન તો અનુષ્ઠુ નથી. જે મોલે છે 'હુ
 સામળ હુ' તેની પાસે પહોંચ્યા તેનું જ સત્ય ક્યા ?

ઉપરથી એ પથરો નીચ પડ્યો જાનના દેરગંભીર જે દારપાળ
 છે તેણે મમાચાર આપ્યા 'આ જે પડે' ઉપરની વસ્તુ નરક
 નીચેનું જે આર્ષણ કે તે ઘટ્યું દારપાળનું વર્તે જ પૂરે થયું એવળ
 ના અવરના ભાગમાંથી મળળાણુ 'આનું આર્ષણ પેલાનું આ
 કર્મનું તેનું આર્ષણ અરે વારનાર 'આ જે' થા' પરંતુ આ
 સર્વ આ જે વાળા આ ધણીની પેલી પાં વિશ્વયુક્ત એક માત્ર
 આર્ષણ.

ઉપનિષદે સમજાવ્યા રહેલા આ એકને જાણવાને જ પ્રતિજ્ઞા
 વિદિતમ્ પ્રતિક જુદા જુદા પાવાના પોષમાં એ અતિની
 આર્ષણને મત્ત રૂપે જાણવાનું મળુ છે તેની રીતે હુ સામળ હુ
 સામળ છે, હમણા સામળ હુ 'ત્યારે સામળ હુ',—ગે દરે
 અનુષ્ઠા જોધમાં જે એકમાત્ર પરમ અનુષ્ઠુ રહ્યું રહેતું છે, તે પ્રતિ
 જોડવિદિત ગે મત્ત જ છે ધોત્તસ્ય ધોત્તમ્ તે વિરે ઉપનિષદ
 જણાવે છે અથવા તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ—આપણે જે મર્ત
 જાણીએ છીએ અને જાણતા નથી તે જાણી મત્ત ત રહ્યું રહેતું છે
 ભૌતિ મિત્ત ત્યા પર જે મુદ્દાલિત છે તેને આપણી પ્રત્યક્ષ અભિજ્ઞતા

જોડે ન મેળવી શકીએ તેમ નથી, પરંતુ જગ્યાનું પડે છે એ તેથી નિપરીત છે બાકામાં આપણે મેળવીએ છીએ—બારાઈનું નકિત પણ આપણું સંસ્કૃતિ જે સામાન્ય રીતે આપણે મનુષ્યો ધીરો, તે આ આપણું છે, બીજો સંસ્કૃતિ વિશે પણ તેમ જ છે

પ્રકૃતિની શુદ્ધિન ગતિઓ આપણને તો ઉપોગ કરવામાં જ માનવની દારની મર્યાદા નથી જે જે મત્સ્યથી તેના આત્માની મર્યાદા થાય છે તે સત્ય પણ શુદ્ધિન છે તે સત્યને સાધના દ્વારા પામી શકાય આ સાધના જે માનવધર્મમાધના છે

ધર્મ મનુષ્યો માર્ગ સ્વભાવ પ્રયત્ન કરીને માધના મેળવી શકે છે તેમ જોઈએ. અર્થાત્ સ્વભાવો આપણી સ્વભાવને મેળવીએ, એ વાત માનવતા શરૂઆતમાં અનિરોધી નામે ક્રિસ્તિયન શાસ્ત્રમાં માનવસ્વભાવની નિર્ધારણ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે માનવસ્વભાવ આપણી જ રાષ્ટ્ર છે આપણો જ છે ભારતીય શાસ્ત્રમાં પણ માનવ મત્સ્ય પામનારે સ્વભાવો અનિરોધી રાષ્ટ્ર છે માત્ર પોતે જ્યાં સદગ્રહોય છે તેની તે શ્રદ્ધા રાષ્ટ્રો નથી તે જાણવા હાજરો કે તેમાં મનુષ્ય સ્વભાવના મના તેના માધનાપ્રાપ્ત સ્વભાવ રક્ષારે સાચો છે એ સ્વભાવનું વન્યુ તેમાં પોતાના પૂરવું જ છે બીજા સ્વભાવનું વન્યુ જુદા રહેવું છે

સ્વભાવ છે કે

ત્રેયશ્વ પ્રવશ્વ મનુષ્યવત્—

તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીર ।

તયો યેયસદ્દાનમ્ય માણુ—

હૈયતડર્ચાત્ ચ ડ પ્રયા ણાતે ॥

માનવસ્વભાવમાં પ્રેરણા પણ છે ત્રય પણ છે ધીર વ્યક્તિ તે ભેદ વિવેક ગણે છે જે પ્રેરણા પ્રદાણ કરે છે તે સાધુ છે જે પ્રેરણા પ્રેરે છે તે પુરુષાર્થમાંથી પડે છે

આવી બધી વાતો આપણે પૂરું જાણી દિનની વાતો તરીકે

ગળીએ છીએ, એટલે કે યોગ્યવહારના ઉપદેશ મ્મે તેનું મત્ત આપીએ છીએ. પરંતુ મમાનના વ્યવહારને જ કેવળ ઉદ્દેશીને આ શ્લોક મ્યામે નથી તેમાં આત્માને માત્રી રીને જાણનાના ઉપાયો પણ જણાવનામાં આવ્યા છે.

પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી આપણે જે કાઈ ઇચ્છીએ છીએ તે પ્રેયની ઈચ્છા માનવમાવમાં ગ્દેથી છે, અને જે ઇચ્છા કરવી ઉચિત ગણાય તે પ્રેયની ઈચ્છા પણ તેના સ્વભાવમાં છે એવનો માર્ગ અનુ-મરવાથી માનવ કાઈક ગેળવે છે તેમ નથી, પરંતુ તે કાઈક 'થાય' છે (becomes). આ 'થવું' તેને જ ઉપવા શ્લોકમાં માત્ર થવું કહ્યું છે. આનાથી માણસ નથી થતો ધની, નથી થતો જાગવાન કે ગમાનમાં થ મમાનિત થાય કે નહિ તે વિષે પણ નહીં ન કહેવાય, અરે, કદાચ અપમાન પામે એવો મજાવ વધારે' માત્ર થવું એટલે થું, તેનો પ્રકૃતિ-ના ગત્યમાં ક્યાય અન નથી એમ શબ્દ પણ તેવો જ છે બીજી બાજુ પ્રેયનેજ કેવળ અનુમમાંથી માનવ જે કાઈ થાય છે તેને ઉપનિષદ "પોતાના અર્થમાંથી હીન થવું" કહે છે 'નાગર્હિ' શબ્દ એવવાથી જે citizenને મદને libertine સમજાય તો આપણે જાણવું જોઈએ કે નાગર્હિ શબ્દ તેના સાચા અર્થમાંથી હીન થયો છે. તે જ રીતે કેવળ પ્રેયનું અવલગન લીધાથી 'માનવ' એ શબ્દ રહે જે મગમય, તે પણ મત્યહીન થાય છે પોતાનામાં રહેના મર્વકાળના નિષ્ક્રમિના માનવધર્મની ઉપનિષદ એ જ માધુના, અને તે મહામાનવની ઉપનિષદમાંથી બ્રહ્મ થવું એ જ હીનતા' પ્રાકૃતિક અભાવ ઉપરાંત માનવમાં જે આત્મિક સ્વભાવ ન હોત તો આ મધી વાનનો કાઈ જ અર્થ નથી

ઇડમાં જ પળીનો પ્રથમ જન્મ થાય છે તેટલા વખત પૂરતુ તે ઇડ જ તેનું 'હરમ' છે તેને બીજી કરી ખજર નથી છતાં બદા-ની આગળથી વસ્તુમાં માર્થકતા મેળવતા તગ્દ તેનામાં એક પ્રકારની પ્રે-શા મ્દેથી છે તે માર્થકતા નેદ ચદિદમુપાસતે જે આવરણમાં જ

ને સંકડો વર્ષ પડ્યું રહે, તો તેને જ મળાય તેની મહત્તી વિનંતિ

માનવની સાધના પણ સ્વભાસાતરની સાધના છે. ત્યારે તેની જિજ્ઞાસા વ્યક્તિગત મંકાર ઝોડી દેશે ત્યારે જ તેનું જિજ્ઞાસન વિશ્વગત માનમાં પ્રતિષ્ઠિત થશે, ત્યારે તેનો પ્રધાન વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને જડ પ્રભુલાલી તોડી નાખશે ત્યારે જ વિશ્વગત કર્મ દ્વારા તે વિશ્વકર્મા થશે ત્યારે તેનો પ્રેમ અદક્ષગ્રાથી, લોભામકિતિગ્રાથી ઉત્તીર્ણ થશે, ત્યારે જ વિશ્વગત આત્મીયતામાં મનુષ્ય મદાત્મા થશે મનુષ્યના એક રસમાદમાં છે આપરણ, ખીજમાં છે મુક્તિ.

સ્થિતિરિદોષે જોયું કે મર્ષ એક પ્રદ પોતાની ક્ષામાથી ચત્તો છે તેમજો વિના મંદેદ જાણ્યું કે ખીજ મર્ષ અગોચર પ્રદની અદૃશ્ય શક્તિ તેને આકર્ષી રહી છે આપરમન પણ પોતાને માટે પ્રકૃતિએ નિયત કરેલી પ્રાણધારણની ક્ષામાં ગમે તેમ પારાયણ કરીને ચાલતું નથી અનિર્દિષ્ટની દિશામાં, સ્વભાસથી અતીતની દિશામાં તે જકે છે આ દિશામાંથી માનવે દેવોમાંની કંપના કરી નેજો જાણ્યું કે ત્યાંથી આદેશ આવે છે, ત્યાંથી આકર્ષણ ચાય છે તે દેવસ્રોતના દેવતા કોણ છે તે વિષે માણસમાં મારામારી ચાલે છે તે દેવતા ગમે તે હોય—પત્રી દેવતા હોય કે બીજી કોઈ હોય—પરંતુ માણસને તો તેણે પોતા ॥ અદ્વીમાં સહેજ પણ ચિર રહ્યા હોયો નથી એ નક્કી છે

મમુદ્ર સંચય થયો જાતી ઝોટનું પડ્યું ઉપકરણ શરૂ થયું ચક્રમાં ન જાણ્યો, જના સમુદ્રના આચરથી જ તમના અર્ધાનનું પ્રમાણ મળી આવતું જન જગ્યાના પ્રયત્નમાં જ માણસ ધર્મીયાર મરે છે જે ક્ષુધા તેના અતરમાં રહેલી છે, તેનું લક્ષ્ય તેની મદાર પણ રહેલું છે, એ રાત નિ મશયપણે આજનું ભાગ પણ જાણે છે માનવનો પ્રાણપથનનો ઉદ્ધમ એની કોઈ વસ્તુ માટે જોવામાં આપે છે, જેની સાથે ગમે તેમ જનન ટકાવવાના પ્રયોજનનો કોઈ મેગ નથી જે પ્રાણ મૃત્યુની પેલી પાર રહ્યો છે, તે જ તે કુ સાદનને

માર્ગે દસદી જાય છે. ભૌતિક પ્રાણને માર્ગે પ્રાણીનું પોતાનું મહત્ત્વ છે; પરંતુ આ માર્ગે આત્મવાનના આત્માનું રક્ષણ નથી, પણ આત્માનો પ્રકાશ છે.

વૈદિક બાપામાં ઈશ્વરને ઓળખાવવાનું પ્રકારવર્ણન કરવા છે. તેમને વિશે જણાવ્યું છે, યસ્ય નામ મહાવજ્ર-તેમનો મહાન ધર્મ એ જ તેમનું નામ છે, તેમની મહાન કીર્તિમાં જ તેઓ અત્યંત છે. માનવનો અભાવ પણ તેઓ જ છે, આત્માનો પ્રકાશ કરવામાં જ તે સત્ય છે. બહારથી આવે પદાર્થ મહત્ત્વ કરીને પ્રાણી પોતાનું રક્ષણ કરે છે, બહાર સ્વાર્થનું કરી દબાવે આત્મા પોતાને પ્રગટ કરે છે. અહોંચ્ય પ્રકૃતિને વટાવીને તે પોતાની ઘોષણા કરે છે. બર્મર દેવના માણસો પણ પોતાને પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નમાં પ્રકૃતિને વટાવે છે. નાક વીધીને તેમાં તેઓ એક મોટી સળી પડે છે, રાખથી દાંત ધસી ધસીને તીંગા બનાવે છે, નાનપણથી લોકો દયાવી રાખીને માયાને તેઓ વિચિત્ર બનાવે છે. આ પ્રમાણે વિચિત્ર આકારનાજી વેગ અને આ-ભૂષણ તેઓ બનાવે છે. આવી ઉત્કટ સાજસજાથી તેમને ધાતુ ય કદ વેડવું પડે છે, પરંતુ તેઓ જણાવવા છડે છે કે પોતે સદગ-ભાવે જેવા છે તેના કરતા ઘણા મહાન છે. આ તેમનું મોટું અદ્ભુત પ્રકૃતિથી વિપરીત છે જે દેવતાને પોતાનો આદર્શ માને છે તે પણ એવો અદ્ભુત હોય છે. તેના મદિમાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે અ-પ્રાકૃતિક હોય છે પ્રકૃતિને બોલે ઉગ્રેલો હોવા છતાં તેને દુર્ભાગી કેવડાનો જાણે કે આ તેનો કટુઆળો અભાવ છે. ભારતવર્ષમાં પણ કેટલાય લોકો આજે, કેટલાય રાખાશાયી, કેટલાય અગ્નિકુન્ડના ગિધે માર્ગે લટકનારા બાવા જોવામાં આવે છે. તેઓ જણાવે છે કે પોતે એટ છે. સાચું છે, કારણ કે પોતે અસ્વાભાવિક છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય દેશમાં પણ કેટલાય લોકો નિરચક કૃત્રિમ માધનામાં જીવવા માને છે. આને તેઓ 'રેડ્ડી એક' કરવી માને છે, દુ સાધ્ય મનાએવા પડેલાના પ્રયત્નને પાર કરી એક માને છે. ક્યાકોના ક્યાક તેઓ તરે છે,

માનવ પર અવિજ્ઞાત ચક્રરો માર્યા કરે છે, અર્ધા કરીને લા
 ઊપરામ આદરે છે અને આ જાધુ શાને માટે? એવા અસાધ્ય
 નિકતાના ગીગ્વનો પ્રચાર કર્યા માટે મધ્ય પોતાના નૈસર્ગિક મધ્ય
 ત્વને માટે ગર્વ કરે છે, હિંમક પ્રાણી હિંમતી અદ્વિતામાં ઉસા
 માને છે પરંતુ જર્મર માણસ મુખની કાલિની નિકૃતિ કરીને, પહે-
 વેશ અને આજીવનની અતિકૃતિ કરીને ગર્વ માને છે તે જાણે
 જાણીના માટે છે કે પોતે ક્ષત માનવ જેવો નથી, તેને સાધ્ય
 માનવ તરીકે ગણી લેનાથી તમે જાણી શકશો નહિ આવી જાતન
 આત્મપ્રકાશ કરવાના પ્રયત્નોને આપણે આર્થિક ગણીએ છીએ, ના
 કે અર્થિક, એમાં તો કેવળ પ્રકૃતિની વિરોધી અર્ધા છે, જે પોતામ
 સદ્ગત છે તેનો માન પ્રતિવાદ છે. આ મિત્રાત્વ તેમાં જીતે કાષ્ટ અર્થ
 નથી જેમ નિર્થક જાણીનુદાનને પુણ્યાનુદાન માની લેતું એ અધર્મ
 છે, તેમ અદ્યારના પ્રકાશને આત્મગીગ્વનો પ્રકાશ માની લેવો એવું
 નામ જર્મરતા છે

જેરી રીતે દૈનિક દિશામાં તેરી રીતે આર્થિક દિશામાં પાણી
 મનુષ્યની અર્ધાનો અન નથી અર્ધાઓ પણી 'ઈન્ડિયા સેક્ટ' રેરી એટને
 પહેનાના ઇનિદામની વાડ તોડીને કૃદ્ધિ મારવો આર્થિક દિશામાં
 થતો પ્રયત્ન એવળ અવાચારિય માટે નહિ, પરંતુ આધારણ માટે
 હોય છે આમાં હોય છે સીમા નરક અસહિષ્ણતા, જીવન કાર્મ જ
 નહિ પરંતુ જે કાર્મ વસ્તુગત હોય, જે કાર્મ જાણ હોય, તેનો સીમા
 જ ધર્મ છે તે ગીમાને વધારે વધારી શકાય, પરંતુ ઓગળી શકાય
 નહિ ઈશુ ખ્રીસ્તે જણાવ્યું ■ કે મોખના ઊદ્ભાથી જેમ જાદ ન
 જઈ શકે તેમ ધની માટે અર્ગંદાર દુર્ગમ છે કારણ કે ધની પોતાના
 સત્યને એવી વસ્તુદારા અનુભવના અને પ્રમટ કરના ટેલએરો હોય
 છે જેમાં અર્પાત્મકો વિરોધ હોય છે, અને તેથી તે માનવનાના
 અર્થમાંથી દીન થાય છે (હીજનડર્ગન) હાથીની જેમ વધવામાં માનવ
 ગૌરવ માનતો નથી, હા, કદાચ જર્મર લોક માનવ હોય' મદાનના

કેમ્બ્રિજના મત્સ્ય કરનાના મર્ચને વિશે પણ આ વાત ધો છે બીજના ક્રોતા મારી પાસે વચ્ચુનો મત્સ્ય વધારે છે એ દક્ષિણ માનવે જણાવે તેથી નથી મનાતી તેથી જ મૈત્રેયી જણાવે છે, સનાહ નાગૃતા આ કિમ્મ તેન કુર્ગામ્—જેથી ન અમૃતત્વ ન પામુ તેથી મારે ગો વપ્તો? તેણે ઉપરગણતા જોવિતમ્ની ઉપેક્ષા કરી હતી, જે ઉપતાદ માનની નિરતરતાની ગણના ઉપર ગાનની શ્રેષ્ઠતાને વિચારે છે, તેની વેદાને પેના ઉપની સાથે મરખારી શકાય શ્રેષ્ઠ ગાન એની પર્યાસિ મા આનીને ગ્તજ્ઞ થાય છે, જેના પછી વધારાનો એક પણ મર પોષ શકાય નહિ વસ્તુત ગાનની એ અમામિને સ્ત્રીમા ગણી શકાર નહિ તે એવા એક પ્રકારનો ગૈર છે, જેને શે નથી એટલે જ માયા ગાયકનો આત્મા પોતાની સાર્થકતાને તાનની વણી મખ્યા દારા પ્રકટ કરતો નથી, પરંતુ સમગ્ર ગાનના ચરમ સ્વદારા જે અપરિમેય હોય, અનિર્મયનીય હોય, જે બાહ્ય દૃષ્ટિથી અદ્ય હોય પણ અતરમા અસીમ હોય, તે દારા પ્રગટ કરે છે તેથી જ માનવને જે મયા તેના અહના હોયમા છે ત્યા તેનો અહકાર અધિકતામા છે, જે દિશામા તેનો આત્મા હોય છે ત્યા તેની સાર્થકતા ભૂમામા રહેલી છે એક દિશામા અર્થસિદ્ધિમા તેનું ગૈરર છે, બીજી દિશામા પરિપૂર્ણતામા તેનું ગૈરર છે સૌન્દર્ય, વાર્ધ, કપાણ, ત્યાગ વગેરે પ્રગટ કરે છે માનવ આત્માને, અતિક્રમ ને છે પ્રાકૃત માનવને, ઉપનિષદ કરે છે અદ્વિતમાનના અતરનમ સિદ્ધિમાનની, એ સદ્ગુણ ચાપર લાગ મન્યવે નાધિક સત્ત ।

બીજા બધા પ્રાણીઓ મહાગ્ની છવિગનો અર્થ ગોધના શોધના ચારે બાજુ લખ્યા કરે છે, ગતુ માનવે પોતાના અનરમ આશ્વ પામી કોને ગતુબધો—જે તેને પોતાનો અતર્નિદિત અર્થ મૂકાડે છે, નિહિતાયો દયાતિ માનવ આત્માનો ગનીર અર્થ કયો? એ માનવ મહાન છે પ્રથમ તેણે માણિન કરવું પડે છે તે મહાન છે, અને ત્યાર પછી જ તે માનવ છે એ મામિત યશે પ્રાણનું મુદન

આપીને પણ પોતાના બૂમાને પ્રગટ કરવો પડશે, કાગળ કે પોતે ચિરત માનવ છે, સર્વજ્ઞનીન માનવ છે, મૃત્યુથી અતીત છે. તેમને જે અર્થ દેવો પડશે તે અર્થ સર્વે માનવો તરફથી સમગ્ર કાળ મનમાં રાખી પોતાની અંતરતમ વેદીમાં જ દેવાનો છે. પોતાનું પરમ તત્ત્વ જોય વિના માનવ આરે આજી સાર્યકતા શોધી વળે છે. છેવટે ઉદ્ધાર થઈને, ક્ષાન્ત થઈને જોશે છે—કસ્મૈ દેવાય હવિશા વિધેમ? મનુષ્યને દેવતા તેના મનનો માનવ છે. જ્ઞાનમાં, કર્મમાં, જીવમાં જોડાયે અર્થ આપણે સાચા, તેટલે અંશે તે મનના માનવની ઉપસાધિ શક્ય. અંતરમાં જો ચિકાર ઉપજે તો તે મનના માનવને જોઈ ન શકીએ માનવનું જે કાર્ધ અનિષ્ટ થાય છે તે પોતાના અંતરમાં રહેલ વિરા માનવને શુભાચ્ચાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને બહારનાં ઉપકરણો શોધવા જતાં માનવ પોતે જ પારકો બની જાય છે. આવે વખતે આપણે આપણી જાતને પૈસામાં, ખ્યાતિમાં, જોગમાં આયોજનોમાં જોઈએ છીએ. અને આને લઈને તો આ બધા માણસ માણસના વાદવિવાદ અને કંદન છે એવા બહાર રજાગતા જાતશુભાવેના માણસ વિચારવાન એક દિવસ કોઈ પધિક જિજ્ઞાસીને મુખે માબલ્યુ હતું.

“આમિ પ્રથાય પામો તારે,

આમાઝ મનેર માનુષ જેરે!

હારાયે મેઘ માનુષે તાર ઉવેશે,

દેશ વિદેશે બેઝાઇ ધુરે ॥”

(હું ક્યા રે પામીશ તેને,

મારા મનના માનવને રે!

શુભાવી માનવને તો, તેને કાજે

દેશ વિદેશે બમુ આજે ॥)

તે જ બાઉલે વળી ગાયુ હતું:

“મનેર મધ્યે મનેર માનુષ કરો અન્વેષણ” —

(મનની માંદી મનના માનવનું કરો અન્વેષણ).

એ ૯૮ અન્વેષણની પ્રાર્થના વેદમાં છે,—

આવિરાવીર્મં ણધિ—

પરમ માનવના વિરાટરૂપે જન્મેનો સ્વતઃપ્રકાશ છે, તેમનો જ પ્રકાશ આપણામાં માર્યકે યાઓ.

અર્થવેદમા જણાવેલા આનુ છે

ઋત સત્ય તપા રાષ્ટ્ર શ્રમો ધર્મઘર્મ કર્મ ચ ।

મૃત મવિષ્યદુચ્છિદે નીચે જ્ઞર્મીર્નલ વલે ॥

ઋત, સત્ય, તપસ્યા, રાષ્ટ્રમ, શ્રમ, ધર્મ, ધર્મ, કર્મ, જૂત, ભવિષ્ય, વીર્ય
મપત્તિ, બન,—એ બધા ય ઉચ્છિદ્ધ મા છે એવે ક્ર માનવધર્મ
કહેના આપણે જે સમજીએ ત્રીએ તે પ્રકૃતિ ॥ પ્રયોજનની બહારન
વાત છે, તે અતિરિક્તતામાથી આવે છે જીવજનનમા મનુષ્ય વધારાને
ભાગ (surplus) છે. પ્રકૃતિની વાડમા તે સમાર્થ ન શક્યો પહેલ
જીવાણુમાયની માથે મમમ દેહની આલોચના મેં કરી છે અર્થવેદની
ભાસામા કહી શકાય કે દરેક જીવકોપ તેની અતિરિક્તતામા રહ્યો છે
તે અતિરિક્તતામાથી જ તેનું સ્વાસ્થ્ય, તેનો આનંદ, તેની શક્તિ વગેરે
ઉત્પન્ન થાય છે, તે અતિરિક્તતાને જ માનવ અધિકૃત કરી રહ્યું
છે, તેમા જ જૂત અને ભવિષ્ય પ્રગટેના છે જીવમા આ સમમ
દેહગત નિબૂતિની ઉપનમ્બિ કરી સમ્તો નથી પરંતુ માનવ પ્રકૃતિ
નિર્દિષ્ટ પોતાના બાકિગત વ્રાતમને વટાવી શકે છે, અને એ રીતે
પર થકને જે આત્મિક સપત્તિની તે ઉપનમ્બિ કરે છે, તેને જ
અર્થવેદમા ઋત અને સત્ય કહ્યું છે આ બધું વિશ્વમાનવની બુમિકામા
રહેલું છે, જેઓ એને રનીમરી શકે છે તેઓ જ મનુષ્યત્વની પદનીને
પામી શકે છે અર્થવેદમા જે સનળા ગુણો દર્શાવ્યા છે તે સધળા

● “ઉચ્છિદ્ધમાથી સધળું માનવી તેમજ વિશ્વભૌમિક ધન સર્જાય છે
જે આપણે ભાગવીએ ત્રીએ તે નિ રોય થક બંધ છે, પરંતુ જે કાંઈ બચત
નહે છે તેમાથી જ જ્ઞાનબાન, સભ્યતા ઈતિહાસ, કળા મર્મ વગેરે ઉત્પન્ન
થાય છે ભોમવિવાસના લોભમા બધું જાતમ થઈ બંધ છે, તેથી જ તેમાથી
ઉચ્છિદ્ધ ન સત્ય, સર્જન પદ ન જાણે ” શ્રી ક્ષિતિગોવિન્દ સેનના
‘કળાનું મૂળ’ નામના વ્યાખ્યાનમાથી (અનુવાદક)

માનવગુણો છે. તેના યોગથી ને આપણે આપણી જીવધર્મમીમાથી અતિરિક્ત મત્તાને અનુભવી ગઈએ, તો કહી શકાય કે તે મત્તા કદાપિ અમાનવ નહિ, પરંતુ માનવશ્રેણ છે. આપણા ઝડનમા, મત્તમા, તપશ્ચા-મા, ધર્મમા, કર્મમા આપણે તે જ જુદાત માનવને વિવધીકૃત કરીએ છીએ આ જ બાબત ઉપનિષદમા બીજી રીતે દર્શાવી છે:

एषास्य परमा गति रैरास्य परमा सम्पद ।

एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः ॥

અહીં 'તેઓ' અને 'આ' બંનેની વાત છે 'તેઓ' 'આ'ની પરમ ગતિ છે, 'તેઓ' 'આ'ની પરમ સંપદ છે, 'તેઓ' 'આ'ના પરમ આનંદ છે, 'તેઓ' 'આ'ના પરમ આનંદ છે એટલે કે 'આ'ની પગિ-પૂર્ણતા 'તેમના'મા જે ઉત્કર્ષને ગમે 'આ' તે જ જુદાતની દિશામા આગળ ધપે છે, 'આ'નું ઐશ્વર્ય જ ત્યાં છે, 'આ'ની પ્રતિષ્ઠા તેમનામા છે, અને 'આ'નું શાશ્વત આનંદનું જે કાંઈ ધન હોય તે 'તેમના'મા જ છે.

આ 'તેઓ' કોઈ એક વસ્તુથી અવગ્રહિત તરમાન નથી. જેને હું મારું હુપણું ગણું છું એ જેની રીતે અંતરતમ ભાવે મારો કેવળ બોલનો પ્રિય છે, તેની જ રીતે 'તેઓ' પણ છે. ત્યારે તેમની તરફ મારી લક્ષિત બન્યું થાય, તેમનામા આનંદ પામું, ત્યારે આ મારો હુપણુંનો બોધ જુદાત થાય છે, ગભીર થાય છે, અને મીમાતીત મત્તમા પ્રમાણિત થાય છે તે વેળા હું અનુભવું છું કે જાણે એક જુદાત આનંદમા મારો આનંદ છે આ વિષયમા બીજો કોઈ એક ઠંકણે મેં જે ઉપમા વાપરી છે, તે જ ફરીથી વાપરું છું

લોટાના કડકાનું અનિમ રહ્યું તપામના ત્રેશનિક જણાવે છે કે તે કડકો કાર્ડ જ નથી પરંતુ કેટલાક વિશેષ છન્ના વિદુત્તમજની ચિન્ચગવના છે. આ મડગનો વિદુત્કણ પોતાના આયતનના પ્રમાણ-મા પગ્ગપગ્ગી ખૂબ દૂર દૂર નહેવા છે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જે ભૌતિક તત્ત્વ આપણને આપણું તેને જ બે નહજ માનવી દૃષ્ટિથી બોધે

તો જ્યાં ૧ માનવમણિમા પ્રત્યેક વ્યક્તિને આપણે જે પૃથક જોઈએ છીએ તેમ તે ક્યાંકાને પણ જોઈ શકતા આ આપણે જોયે ગમે તેટલા જુદા માણે, પરંતુ તેમનામાં એક પ્રમાણની શક્તિ ધર્મ યી ગદી છે, તેને શક્તિ મેંદાના સધા નથી તે મનમશક્તિ, ઐશ્વર્ય શક્તિ, એ જ તે સંદા ૧૧ કક્ષની મનમશક્તિ છે આપણે ત્યાં પોતાનો કુકો જોઈએ છીએ ત્યારે વિનુકા જેતા નથી, પરંતુ કેવળ મનરૂપે જોઈએ છીએ વનુન આ જે તોડાનું પ્રતીકમાન કય છે તે એક જનનુ પ્રતીક છે. પન્માયન વનુ જે છે, તે આ નથી જે દષ્ટિ જાળ પ્રકાશની દોષ તો એનો પ્રકાશ જાળ પ્રકારનો પડે આપણી પાસે જે દમ કપિયાની નોટ દોષ છે તેનું રિસે। મૂલ્ય વિગે। મન્યમા જ છે તેને જોતા તરન જ જે જાળી શકે કે આ કાગળનો કુકો મનન દમ કપિયા રી સંખ્યાના મધરૂપ છે, તે જ તેને જરાવર પિઝાની શમ કાગળ તો પેસા મધનું પ્રતીક છે

આપણે જેને મૂળ દષ્ટિથી લોડુ જોઈએ છીએ, તે પણ એવા એક સંધનો પ્રમાણ છે જેને આપણે જોઈ શકતા નથી, કેવળ તેને તેના મૂળ પ્રતીકમાં જોઈ શકીએ છીએ તેની જ રીતે વ્યક્તિગત માનવ માનવ દેશમાનુ જોડુ આતર રહેલું હોય છે, પરંતુ સગમ માનવની દષ્ટિથી એક મૂલત્ અને ગતીર ઐશ્વર્ય મેલું છે આ મન્દિરપોધાતીત ઐશ્વર્ય સાંખ્યિક મનમશ્તિનું નથી, પણ તેથી પરનું છે અને એ જ છે સગમનો એક મૂલ આત્મા, એકવૈવાજુદશ્વ, પરંતુ વિવિધ શક્તિના યોગથી તેનો પ્રમાણ થાય છે સધળા મનુષ્યોમાં તે એક આત્માને પોતામાં અનુભવવાની ઉદાર શક્તિ જેમને મળી છે તેમને જ આપણે મહાત્મા ગણીએ છીએ, અને તેઓ સર્વે માણે મારે પ્રાણ આપી રહે છે તેઓ જ આ એક મૂલ આત્માને ઉદેશીને ખોલી શકે,—તેદત્ પ્રેય પુત્રાપ્રેયો વિષ્ણુપ્રેયોઽન્યસ્માત્તર્વસ્માદન્તરતરં ચદયમાત્મા—તે પુત્રથી પણ પ્રિય છે, વિષ્ણુથી પણ પ્રિય છે, અન્ય બધાથી પણ આ અતરતર આત્મા પ્રિય છે

કોઇ વૈજ્ઞાનિક આ દ્રષ્ટીકત સાંભળીને ધિક્કારપૂર્વક જણાવે કે દેવતાને પ્રિય કહેવાથી દેવતામાં માનવતાનું આરોપણ થયું જણાય. હું જણાવું છું કે તેમાં માનવતાનું આરોપણ થતું નથી, પરંતુ માનવતાની ઉપલબ્ધિ થાય છે. માનવ પોતાની માનવતાના માહાત્મ્યબોધને આધારે જ પોતાના દેવતા સુધી પહોંચે છે. માનવનું મન પોતાના દેવતામાં પોતાની માનવતાનો વિરોધ કરી શકતું નથી. એમ કરવું તેને માટે માથું પણ નથી. ઇશ્વરના કંપનમાં માનવ પ્રકાશત્વનું આરોપણ કરતો નથી, પરંતુ તેને આપમેળે જ પ્રકાશરૂપે અનુભવે છે, તેનો જ પ્રકાશરૂપે વ્યવહાર કરે છે, અને તેમ કરવાથી કશું પણ મળે છે. ઉપરની બાળતમાં પણ એ વાત બંધ બેસે છે.

જેવી રીતે સૂર્યસ્રોત ઉપરાંત નક્ષત્રસ્રોત છે, તેવી રીતે પરમ માનુષી સત્તાથી પર પરમ જાગતિક સત્તા છે. પરંતુ જેનો અંશ આ પૃથ્વી છે, જેના ઉત્પાપથી પૃથ્વીનો પ્રાણ ટકી રહ્યો છે, જેના યોગથી તેનું દલનચલન છે, જેના યોગથી તેનાં દિવસરાત્રિ છે, તે સ્રોત સૂર્યસ્રોત છે. નક્ષત્રસ્રોતને આપણે જ્ઞાનદ્વારા જાણી શકીએ, પરંતુ સૂર્યસ્રોતને તો જ્ઞાનમાં, કર્મમાં, આનંદમાં સમગ્ર દેહ અને મનથી જાણી શકીએ; તેવી રીતે જાગતિક જૂમા આપણો જ્ઞાનનો વિષય છે, પરંતુ માનુષી જૂમા આપણા સમગ્ર દેહ, મન અને ચરિત્રની પરિવૃત્તિ તેમજ પરિપૂર્ણતાનો વિષય છે. આપણો ધર્મ, આપણાં કર્મ, આપણા મત અને મન્ય, જૂત અને ભવિષ્ય, એ જ મત્તાની અપર્યાપ્તિમાં છે.

માનુષી સત્તાથી અપૂર્ણ પર જે નૈર્વ્યક્તિક જાગતિક સત્તા છે, તેને પ્રિય કહો કે ન કહો, તેનો કાંઈ અર્થ જ નથી. તે મત્તા સારા-નરસા સુંદર-આસુદર વગેરે બેઠ વિનાની છે, તેની સાથે સંબંધ થવાથી પાપપુણ્યનો બેઠ જોડે નહિ. અસ્તીતિ દ્રુવતોઽન્યત્ર કયં તદુપલબ્યતે-“તેઓ છે” એ ઉપરાંત બીજું કાંઈ કહી શકાય નહિ. માનવમનનાં બધાં લક્ષણો લુપ્ત થયે તે નિર્વિશેષતા મગ્ન થવાય એમ ધણા કહે છે. આ વિષે તર્ક આવે નહિ. સમસ્ત સત્તાની મીમા મન્યગેત કોઇ

ઓળંગી શક્યું છે કે નહિ તે વાત મનદાગ નિશ્ચિત કેવી રીતે કર શકાય? આપણે સત્તામાત્રને ગમે તે બાવે ગમે તે રીતે સ્વીકારીએ પરંતુ છેવટે તો તે મનુષ્યના મનની જ સ્વીકૃતિ છે. એટલે જે દોષનું આરોપણ કરીને મનુષ્યનું મન ગ્વયં તેનો અસ્વીકાર કરે, તે યન્યતાને જ મત્સ્ય માન્યા વગર બીજો ઉપાય રહે નહિ. આ પ્રકારના નાગ્નિવાદની સાક્ષી પણ માનવ ઇતિહાસે પૂરી છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક જે તેમ બોલે તો તેને પોતાનો ધંધો બંધ કરવો પડે. વૈજ્ઞાનિક અભિગતથી આપણે જે જગતને જાણીએ છીએ અથવા કોઈ કાળે જાણવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, તે પણ છે માનવજગત. એટલે કે માનવની પ્રુદ્ધિ તેમજ તેની યુક્તિના બોખામા કેવળ મનુષ્ય જ તેને પોતાના વિચારના આકારમાં, પોતાના બોધની વિશેષતા દ્વારા અનુભવી શકે. એવું કોઈ એક ચિત્ત ક્યાંક હોઈપણ શકે, જેનું ઉપસન્ધ જગત આપણા ગાણિતિક પરિભાષથી અતીત હોય, જેને આપણે આકાશ કહીએ છીએ, તે આકાશમાં તે વિરાજતુ ન હોય. પરંતુ જગતના જે મૂઠ તત્ત્વને માનવ પોતાના અંતર્નિહિત ચિંતનદ્વારા પામે છે, તેને અતિમાનુષી કેવી રીતે કહી શકાય? આથી કોઈ આધુનિક વિદ્વાને જણાવ્યું છે, કે વિશ્વજગત ગાણિતિક મનનું સર્જન છે પણ તે ગાણિતિક મન મનુષ્યના મનની પર તો ન જ ગયું. જે તેમ હોત તો આ જગતનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ આપણે જાણી જ ન શકત જેમ કૂતરા-બિલાડાં પણ જાણી ન શકે તેમ. આપણા દર્શનમાં શાસ્ત્રમાં જે સચણ બહા તરીકે ઓળખાય છે તેમના ગ્વરૂપ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સંવેન્દ્રિયગુણમાસમ્,—એટલે કે માણસની બહારની તેમજ અદરની જટલી પ્રતિબિંબાના ગુણો છે તેનો બાલાસ તેમનામાં છે. તેનો અર્થ જ થયો માનવબહા, અને તેથી જ તેમનું જગત તે માનવજગત. આ સિવાયનું જે કોઈ બીજું જગત હોઈ શકે તો તે આપણે મારે કેવળ આજ તો જ, કોઈ કાંચે ય ન હોય.

આ જગતને પોતાના બોધદ્વારા જાણી શકાય. જે જાણે છે તે

મારો આત્મા કે તે પોતાને પગ પોતે જ જાણે છે આ અવપ્રકારા
માત્રા એકો નથી મારો આત્મા તમારો આત્મા, તેનો આત્મા,
એવા કેનાય આત્મા છે તે સદા આત્મા જે એક આત્મામા
મલ્લ હોય, તેને જ આપણા શાસ્ત્રમા પરમાત્મા કહ્યા છે આ પર
માત્રા માનવ પન્માત્મા છે તેઓ સદા જનાનાં હૃદય સમિલિત —
માણુમ માણુમના હૃદયમા મર્મના રહેલા છે

અનન્ત ઉપર જગત્તમા આન્યુ છે, ૪ સવળી ઇન્દ્રિયોના
ડોળોના આભામ ગેમનામા છે, પરંતુ એટલેથી જ કાર્ષ્ણ્ય પતી
જતુ નથી એક આત્માની જોડે બીજા આત્માનો સૂચી ગાઢ અને
મલ્લ ગમવ તેને જ પ્રેમ કહવાય છે ભૌતિક વિશ્વની જોડે આપણો
વાસ્તવિક પરિચય ઇન્દ્રિયમોધદારા દોષ શકે, આત્મિક વિશ્વ જોડે
આપણો સાચો પરિચય પ્રેમદ્વારા ઘર્ષશકે આત્મિક વિશ્વનો પરિચય
પિતામાતાના પ્રેમમા માણુમ જન્મતા જ કરે છે અહીં અપરિચય
રહન્ય છે, અનિર્વચનીયનો અગ્રસં છે પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે આ
પિતામાતાનું સત્ત્વ કયા પ્રતિષ્ઠિત છે? ને પ્રાદેશ્ય તેનો ઉત્તર દે કે
આ પૃથ્વીની માગીમા, તો અનપ્રાપ્ત માણુ દલાનીને જળ્યાનશે, પિતૃતમ
પિતૃણામ્ જેમા મરે પિતા પિતૃતમ થઈને રહ્યા છે તેમનામા માગીને
ખડારથી ઉવાડીપુવાડી જોઈને તેનો અર્થ સમજી સમજાવે, પણ પિતા
માતાનું રહન્ય પોતાના જ આત્માના ગભીરમા કળી શકાય, અને
તે ગભીરમા જ ઉપરન્ધિ કરી ગમય પિતૃતમની તે પિતૃતમ મર્મ
નિગેય અર્ગના નથી કોઈ વિગેય દેશકાળના બાધેના ઇતિહાસમા નથી,
કોઈ વિશેષ માણુસમા અવતરેલા નથી તેઓ પ્રેમના મલ્લમા માનવ
ના જૂત અને હવિશ્યને અખિન માનવનાકમા પૂર્ણ કરી રહ્યા છે
તેઓ આજ્ઞાન કરી રહ્યા છે દુર્ગમ માર્ગ પાર જીતરીને પરિપૂર્ણતાની
દિશા તરફ, અસત્યમાથી મત્ય તરફ, અધકારમાથી જ્યોતિ તરફ,
મૃત્યુમાથી અમૃત તરફ—દુ જો વેદીને, લપગ્માઓ આત્મીને

આ આજ્ઞાને માણુસને કાર્ષ્ણ વેળા કયા મ કરીને બેમના દીધો

નથી, તેને ચિરપથિક જી મૂક્યો છે ચાકી જતને જેઓ આ રસ્તા પર પાકુ ધર બાધીને બેસી ગયા છે, તેમજે પોતાનું સમાધિર રમ્યુ છે મનુષ્ય યથાર્થ જ અનાગારિક છે પ્રાણીઓને મળ્યો છે વામ, મનુષ્યને મળ્યો છે પથ જેઓ મનુષ્યોમા શ્રેષ્ઠ છે તેઓ પથનિર્માતા છે, પથપ્રદર્શક છે. યુદ્ધ લગવાનને જ્યારે મેદ્યો ચરમ તત્વ વિષે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે હું ચરમની વાત કહેવા આ થો નથી, હું તો જણાવીશ પથની વાત. એક યુગમા માણ્યુમ જેનો આશરો લે છે, બીજા યુગમા તેની દીવાલ બાગી તોડીને ઉન્નત થતને તે બહારને રમ્તે નીકળી પડે છે. આ રીતે વારંવાર આશ્રય સ્થાન બાગી તોડીને બહાર નીકળી પાવાની જે ઉદાગતા છે, જેને માટે માણ્યુસ પ્રાણ પાયરે છે, તે બાબત ક્યા સત્યની માનિતી આપે છે? તે જ મત્ય વિષે ઉપનિષદ જણાવે છે, મનસો જવીયો નેનદેવા આપ્તુવન્ પૂર્વમર્ષન્-તેઓ મનને, ઇન્દ્રિયને છોડીને ચામ્યા ગયા ને તેમ ન કરત તો મનુષ્ય પણ ડગતે ને પગલે છોડીને ચામ્યો ન જાત અધર્મવેદ જણાવે છે, આ હજુ ય વધારેની દિશામા, આ છોડી જવાની દિશામા મનુષ્યના શ્રી, ઐશ્વર્ય અને મહત્ત્વ રહ્યા છે.

તેથી માનવદેવતા વિષે મહાભાષ છે,—

यद्यपि विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवायगच्छ त्व मम तज्જાડશસભવમ્ ॥

જેમા ઐશ્વર્ય છે, શ્રી છે, શ્રેષ્ઠતા છે, તે માગ જ તેજના અરામાથી થએલું છે

આ નિશ્ચમા નાનામોટા અનેક પદાર્થો છે માત્ર રહેવાનું જે મૂલ્ય છે તે બધાયને માટે સરખું છે કેવળ અગ્નિતત્વના આદર્શથી જોતા માટીના ઢેખાગાની સાથે પદ્મપુવના ઉત્કર્ષ કે અપર્કમા કાઈ ભેદ નથી, પરંતુ માનવમનમા એવો એક પ્રકારનો મૂલ્યભેદનો આદર્શ રહેલો છે, જેમા પ્રયોજનનો વિચાર નથી, જેમ માપવું તોળવું ચાતે નહિ માનવમા વસ્તુથી અતીત એક અહેતુક પૂર્ણતાની અનુભૂતિ,

અનન્તમ માર્ગકતાનો મોઢ રહેવા કે તેને જ તે શ્રેષ્ઠતા માને છે
જ્યાં ય આ શ્રેષ્ઠતા પ્રિય મનની એ તા તો જણાતી નથી ત્યારે તે
નિર્મિત- સાધન મત્વમા પ્રતિષ્ઠિત છે, એ કેવી રીતે કરી શકાય ?

જ્યોતિર્નિર્દ દ્વન્ધ્વીનથી જ્યોતિષક ઉપર આવેલ્યના દરવા માગે
છે, પરંતુ તેમા અગ્નિનો અનેક કે આકાશમા પૃથ્વીની રત્નેત્રી,
દ્યુનું આનન્દ્યુ, બાહ્યનો પટ રંગેરે અનેક જાતનું ચચગ રાતા
વરણ રહેલું છે. યત્રમા આખી હોરી પણ અમલનિત નથી, અને જે
મા જુએ છે તેમા પૂર્વના પ્રગ્ધાનો મેગમેગ પણ હોય બહારના
અને આ ગ્ના બધા ય વ્યાપ્ત દૂર કર્યા હોય ત્યારે જ વિશુદ્ધ સત્ય
મળી શકે તે વિશુદ્ધ મ ય એક જ છે, પરંતુ માધ્યામણી પ્રતીતિની
વિશેષતા પ્રમાણે યજ્ઞેના જ્ઞાત મત અનેક છે.

પુનાથી સંબધતાના માગીમા દટાએવા લાગ્યાતૂયા અવશેષો
તપામનાથી જણાઈ આવે છે કે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રગટ કરવાનો
માનવનો દમ્ભો પ્રયાસ હતો તેજો જે કપનાઓને મકગ કાળની
મગ મનુ થોતી ગણીને પોતાનામા અનુભવી હતી તે દ્વારા સર્વ
ગંગો પોતાનો પરિચય આપવાને તેણે કેટલું બળ, કેટલું કૌશલ્ય
સાધ્યું છે ચિત્રોમા, મૂર્તિઓમા કે રરના ઉપયોગી સાધનોમા માણસે
વ્યક્તિગત ખ્યાલ જણાવનાનું નથી ઇચ્છ્યું, પરંતુ નિશ્ચયત આનન્દને
ધ્યાથી કપ આપવાને તેણે હરહમેશ દુઃખાખ સાધના કરી છે જેને
મર્વે કાળના સર્વ માનવો ગ્રીકારી શકે તેને જ માનવે શ્રેષ્ઠ ગણ્યું
છે તે શ્રેષ્ઠતા દ્વારા માણસ પોતાનો પરિચય આપી રહ્યો છે, એટલે
કે પોતાના આત્મામા સર્વ મનુષ્યોના આત્માના પરિચય આપી રહ્યો
છે આ પરિચયની અપૂર્ણતામા જ તેનો અવ્યુદય છે, તેની નિમિત્તિ
મા જ તેનું પતન છે ત્યારે માર્ગ મદાય કે સ્વાર્થાજ માણસ આ
ચિરમાનવની સામે બચેલા કરે છે, ત્યારે બાહ્ય મરત્તિના આરવરમા
નદેનું વિનાશનું લક્ષણ સદ્ગત્ત્વા દેખાઈ આવે છે પાશ્વત્ય દેશોમા
શુ તે લક્ષણ આજે જણાતું નથી ? ત્યાં વિચાર છે, ગાદબળ છે,

અર્થમગ છે, બુદ્ધિબળ છે, છતાં ય મનુષ્યને રક્ષણ મળતું નથી! જનિ-આલિમાનના શિષ્ય ઉપર ચઢીને વિશ્વગ્રાસી લોભ જ્યારે મનુષ્યત્વની અગમણના કરવા બાંધે છે, જ્યારે મધુનીતિમા નિષ્ક્રિયતા અને છાંપપટનો પાર રહેતો નથી, જ્યારે પરમ્પર ધર્મી, અને મશય પ્રચલ દિસાને તીક્ષ્ણ બનાવે છે, ત્યારે માનવધર્મને આધાર થાય છે અને તે માનવધર્મ જ પાઠો ફરીને માણ્યને આધાર કરે છે આ કાષ્ઠ કોર્ષ પૌગણિક ધર્મના આદિષ્ટ વિધિની વિરુદ્ધ કાંઈ વિનોદની વાત નથી આ બધા સ્વાર્થપરાયણ લોભ આત્મહનો જના છે આવા લોભ તે આત્માને મારવા છૂટે છે, જે આત્મા અવદેશમા કે પોતાની વાડમા કેમકે બંધ નથી, પરંતુ જે નિત્યકામના વિશ્વજનનો છે એકના પોતાની કે પોતાના માણસની ઉત્તતિ કરવા જતા બીજા બધા પ્રાણીઓની ઉત્તતિ ધર્મ શરૂ, અને તેમા ધર્મ પણ પ્રમારના સત્યનો દ્રોહ થતો નથી, પરંતુ તે જ જ્યાં મનુષ્યોના અસત્યનું કે અધર્મનું સ્વરૂપ પકડે છે, ત્યારે બધી જાતની સમૃદ્ધિ હોવા છતાં તેના દ્વારા જ માણસ સમૂહને વિનશ્યતિ-અમૂળગો નાશ પામે છે

વિશુદ્ધ સત્યની ઉપનબ્ધિમા વિશ્વમાનવમનનો પ્રકાશ થાય છે, એ વાત મહેજે સીમારી સમાય તેરી છે, પરંતુ રસની અનુભૂતિમા તે જ વિશ્વમનને હૃદયગમ શ્રીએ છીએ કે નહિ એ વિરે મંશય જાગી શકે જે સૌન્દર્યમા આનન્દરોધનો આદર્શ દેશ, કાળ, અને પાત્રને બેઠે ત્રિવિધ હોય, તો તેનો શાશ્વત આદર્શ કયા ? છતાં ય બૃહત્ કામનો મેળ રાખીને જ્યારે આપણે મનુષ્યનો હિતદાસ તપાસીએ છીએ, ત્યારે આપણને લાગે છે કે આના સૌન્દર્યની શ્રેષ્ઠતા વિષે બધા ય કામના બધા સાધકોના મન મળવાની તરફેણમા છે એ રાત નક્કી છે કે નિશ્ચિતપણે દરેક વ્યક્તિ મુદ્દર સર્જનમા મંપૂર્ણ રસ પામતી નથી ઘણાના મન રૂપાણા ટોચ છે તેમની વ્યક્તિગત અભિરૂચિ ની જોડે સિદ્ધિરૂચિનો મેળ આવતો નથી માણસોમા ઘણા ય અલગાવે શ્રીને જ વિચારમૂઢ હોય છે, વિશ્વ વિષેની તેમની ધ્યાન્ય મોહાચ્છન્ન

કેવાથી અનેક હોય છે, અને આ ગીતે એક મંસ્કારની માથે બીજીનો મેળ ખાતો નથી વળી પોતપોતાના અંધ સંસ્કારની મત્વતા વિશે તેમના દરેકનો એવો પ્રયત્ન દર્શાવેલો છે કે તેને માટે તેઓ ખૂના-મરફી કરના સુધી તૈયાર રહે છે. આ પ્રમાણે મંમકારમાં વ્યભાવે કરીને અરસિક કે બેરસિકનો અભાવ નથી; તેમનો મતભેદ પણ એવો જ ભયકર છે નિમ્ન ગ્રન્થકથી માડીને ઉચ્ચ સમ્રક સુધી જ્ઞાતજ્ઞાતના પર્વણોની જન્મમૃતતા રહેલી છે એમ માનીને જેમ જ્ઞાનની વિશ્વભૌમિક મપૂર્ણતામાં અશ્રદ્ધા ન કરી શકાય, તેમ સૌન્દર્યના આદર્શ વિશે પણ છે.

બર્ટોલ્ડ રસેલ તેમના કામ એક ગ્રંથની જૂમિકામાં જણાવે છે, કે બીથોવન (Beethoven)ના સ્વરમગ (Symphony)ને વેશ્વમનની રચના ગણી શકાય નહિ, તે વ્યક્તિગત છે એટલે કે તે કેવળ ગાણિતિક તત્ત્વની જેમ નથી, જેના ઉદ્ભવમાં વ્યક્તિગત મન અ-લગ્ય માન હોય, જે મમત્ર મનની સામગ્રી હોય પરંતુ જે આપણે એમ સ્વીકારીએ કે બીથોવનની રચના બધાએ ગમતી જોતીએ, બર્થોલ્ડ મોઝ્ય શિલ્પ પાઠ્યાથી, વ્યાભાવિક ચિત્તની જડતા ન હોવાથી, બજાન અને અભ્યાસના આનરણ દૂર થવાથી, તે બધાએ ગમે,— નો કહી શકાય કે એક ગીત રચનારનું શ્રેષ્ઠત્વ બધાના મનમાં મપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ શ્રોતાશ્વે વ્યક્તિશીષના મનમાં તે બાધાવાળું છે.

બુદ્ધિ નામની વસ્તુ પોતાના અસ્તિત્વના રક્ષણ પૂરતી ખૂબ જરૂરી છે, પરંતુ સૌન્દર્યબોધની અમપૂર્ણતા હોના છતાં મસારમાં સેદિ મળનાના ધણા દૃષ્ટાનો છે સૌન્દર્યબોધની કાઈ નગજગરની તકીદ નથી. આમાં સ્વેચ્છાચાગને માટે કોઈ દડનીય બાધા નથી. કુમ્તિ સ્વીકારનારી બુદ્ધિ મનુષ્યના મનમાં જેટલી સુનિશ્ચિત થઈ છે, તેટલી સૌન્દર્ય સ્વીકારનારી રૂચિ પ્રાણના વિભાગમાં શાસનને અભાવે રરિપકર થઈ નથી છતાં સમસ્ત માનવમમાગમાં સૌન્દર્યસર્જનને માટે માનવ જેટલા ખૂબ શક્તિના પ્રયોગ કરે છે, તેટલા ભાગ્યે જ બીજા વિષયમાં થતા હશે. એટલે કે જીવન ટકાવના પૂરતી તેની

ઉપયોગિતા નથી, પરંતુ તેની ઉપયોગિતા એક આત્મિક છે તે ॥
 દ્વારા આપણે બહારનો પ્રાપ્ત પદાર્થ પામતા નથી, પરંતુ અંતરમાં
 દીપ્તિમાન થઈએ છીએ પરિપૂર્ણ થઈએ છીએ આ પદ્ધતિમિથી આપણે
 જેમને જાણીએ છીએ તેમ જ રસા વૈ સ કહીએ છીએ

આ 'થરા' દ્વારા 'પામવા' (to realise through be-
 coming)ની વાત ઉપનિષદમાં વારંવાર આવે છે આથી મહત્ત્વનું છે
 કે માનવનો જે ચરમ ઉપનિષદનો વિષય છે તેનું વિશેષ બધા એ
 છે, તેમાં જ તેઓ સાચા છે એવું તે ॥ બોધમાં મુશ્કેલીઓ રહેવી છે

ના વિરતો દુષ્કરિતાન્ નાશાન્તો ના સમાહિત ।

ના જ્ઞાન્તો માનસો વાડપિ પ્રજ્ઞાનૈનમાપ્નુગાત્ ॥

એટલે કે કેવળ જાણનાથી તેમને પામી નહિ શકાય તેમ જ થવાદ્વારા
 મેળવવા જેમણે દુષ્કરિતામાંથી વિરત થઈને, સમાહિત થઈને, શિષ્ય
 બન કરી નિશ્ચય મન રાખીને તેમને પામવા પરથી એટલે કે આ
 એવું પામવાપણું છે, જેમાં પોતાના જ ચિરંતન મત્તે પામવાનું છે

આગળ જાણારી મથે છુ કે માનવ સત્યને વિનુદ્યોગે તેના
 માટે પાસેની સધળી મનિનતાઓ ચચગતા અને ચક્રિતગત મર્ગ
 વિરોધમાંથી દૂર થવું જરૂરી છે આત્મિક મત્તમાં આ આગળ વળી
 વધારે લાચર પડે છે જ્યારે પશુસત્તાને વિચાર આપણે આત્મિક
 સત્યમાં વ્યારોપીએ છીએ, ત્યારે તે પ્રમાણ સપ્તથી વધારે જાયર થઈ
 પડે છે, કારણ કે તે વેળા આપણા હોવા (becoming)ના પાયામાં
 આધાત લાગે છે જાણનાની જૂન ॥ મ્તા પેવાની જૂન વધારે મર્ગ
 ॥ રી છે તે આપણો ત્યારે જાણાય છે, જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ
 કે જે શક્તિને આપણે મેળવી છે તે જ શક્તિ મનુષ્યની હિમાઓ
 લોભનું વાહન ॥ તેને તેનો આત્મધાત પૂરી ॥ અક છેડાથી ગીતન
 ૬ ॥ સુખી વિચારી રહી છે આથી જ પ્રાપ્ત મેળવવાને વ્યક્તિ
 ગત કે વિશેષ મહત્ત્વનું સ્વભાવની વિકૃતિ માનવની પાપગુહિને જોડે ॥
 આદર આપે છે, તેનું વૈચારિક જ્ઞાન કે વૈચારિક વિરોધમાં વેવામાં

નથી આવતુ આવે વળતે માત્રાધિક દેવતા નિદેશસુદ્ધિ, આદ્યાર, અવમણના, મરતા વગેરેનો દૃઢ આશ્રય લક્ષ્મી ખડો થાય છે, શ્રેયના નામનો વારો ફરકાળીને અશ્રેયકારી જન્મદ્વ્યાપી અશાંતિને પ્રતીતિ છે આથી મુલ્ય દેવતાનુ અપમાન થાય છે અને તેથી માણુમને પણ તે અપમાનિત અને પરમ્પરના વ્યવહારમાં મનામ ગણે છે આપણા મેગમા આ દુર્લભ આપણી સકિત અને ગૌભાગ્યના મૂળમાં આરાત કરી નથી છે

ખીજા દેગોમાં પણ આના ઉદારણ ઘણા છે. માત્રાધિક ક્રિયાન, ભારતનના માત્રાધિક દેવચરિત્ર, પૂજનિધિ, ચરિત્રનિકૃતિ અને હિસતા જોષને અનુસાર દરે છે મન્કાનશન તેઓ જોઈ શકતા નથી કે મનુષ્યની પોતાની અદિત્યુદ્ધિ તેમના દેવતાની ધામણને પણ ફરી અપકર ગીતે અધિકૃત કરી નહીં છે અધ્યુત્તર (Baptism) મળતા પહેલાં તે મેલ બાળકનુ સત્ત્વ થાય, તે ને માત્રાધિક માત્રમન પ્રમાણે તેનો અનન નર્કવામ થાય, તે શાસ્ત્રના દેવચરિત્રમાં ને અપરિસીમ નિર્દેશનાનો આગે કરવામાં આવ્યો છે તેની અખામણી મીજો ક્યા મળી જન' લયે ગમે તે પાપ માટે લાય, પરતુ આ અનન નર્કની અધ્યના માન દિવ્યસુદ્ધિનો ગરમ પ્રકાશ છે પુરોપના મન્યુષ્યમાં સાત્ત્વગત ધર્મવ્રદાને અનિચ્છિત રાખવાને ને વિજ્ઞાન વિદેશી અનિરાધા તોફાની થયા હતા, તેના મૂળ અડોળા છે તે નર્કનો આર્થ મળ્ય માનવના જેમજાનામાં આજે પણ વિભાષિકા દેવાની રચી છે ત્યાં જોષન કરવાની નીતિ નથી લખાતી, છે મુલ સામન કરવાની હિસતા

માનવના વિકાસની માથે માથે જ દેવતાની ઉપનિધિ મોહ-મુક્ત થતી જતી જોષએ, અચર તોચરી ઉચિત છે તેમ થતુ નથી, કારણ કે ધર્મમનથી જતી વાતોને આપણે નિત્ય માનીને પકડી નહીં છીએ ધરીમર જૂલો જઈએ છીએ કે ધર્મના નિત્ય આર્જની શ્રદ્ધા કરી એટલે ધર્મમાં મતમતાતને પણ નિત્ય ચીકારના, એ વાત

યથાર્થ નથી લૌતિક વિજ્ઞાનના મુજબ નિત્ય મત્ય રહેલું છે, માટે વૈજ્ઞાનિક મતમાન નિત્ય છે, એવી પ્રાચી પધ્ધતિ(Orthodox) વાળને આપણે જાણીએ, તો આજે પણ કહેવું જોઈએ કે મૂર્તિના પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે ૬ ધર્મ રિતે પણ સાધારણ રીતે આવી જ જૂલ થાય છે અપ્રદાય પોતાના જ મનને ધર્મ માને છે, અને ખીજા ધર્મી આઘાત કરે છે અને એ ઉપરાંત જે વાદવિવાદ, જે નિર્ધનતા, જે મુદ્દિવિચારદીના અધર્મગ્રન્થો પ્રચાર થાય છે, તેના જેવું માનવ જીવનના ખીજા કોઈ વિભાગમાં યશુ જાણીનું નથી.

એ વાત માનવી જ પડશે કે જૂન જરેલા મન મનુષ્યના જ હોય છે, ખીજા પ્રાણીઓના નહિ આદિ કાગથી ગાડીને આજમુખી જૂલ જરેલા મનનો ઉદ્ભવ થનો આવ્યો છે, કારણ કે મનુષ્યમાં એ પ્રકારનો અનિવાર્ય મમમતાનો બોધ રહેલા છે જ્યારે પ્રાણ એક તથ્ય સ્વતંત્ર રીતે વિચિન્નતાએ તેની સામે ખડું થાય છે, ત્યારે તેને જ સમ્યક્ ગણીને તે સ્વીકારી શકતા નથી તેને પૂર્ણ કરાના આગ્રહથી તે કલ્પનાનો આશરો લે છે આ કલ્પના અભાવની ભિન્નતા પ્રમાણે મૂઠ કે પ્રાણ, સુન્દર દે કુલ્મિન, નિષ્કુર કે મકરણ વગેરે અનેક રીતની હોય શકે પરંતુ પ્રત્યક્ષ વિચિન્નતાને આપ્રત્યક્ષ સમમતાનું સત્ય પરિપૂર્ણ કરી રહ્યું છે, એ મૌલિક વાતમાં તેના વિશ્વાસ છે મમમતી ઉપનબ્ધિ કરવાની જે પ્રેરણા તેના મનમાં રહલી છે, તેજ તેના જુમાનો બોધ છે.

માનવ અંતરમાં અને બહાર આનુભવે છે કે તે સમમતા રહેતો છે એ સમમતી સાથેના જામત પ્રયત્નશીલ યોગસાધન દ્વારા જ તે પોતાને સાચી રીતે જાણી શકે બહારના યોગમાં તેની સમૃદ્ધિ છે, બીતરના યોગમાં તેની સાર્થકતા છે.

આ રીતે લૌતિક દેહ કેઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પૃથ્વીની માત્રી, જળ, વાયુ, તાપ, આગ તેના વજન, માપ, ગતિ વગેરેના સામજીયથી આ શરીર ટકે છે ક્યાંય તેની માથે આવેલા પ્રાણ વિચ્છેદ નથી.

આપણે કદી શક્તિએ કે પૃથ્વી માણુમનો પરમ દેહ છે. પોતાની સાધના દ્વારા, યોગસ્થાપન દ્વારા આ વિરાટને માણુસ પોતાનું બનાવી રહ્યો છે; નાના દેહને મોટામાં પ્રસારી રહ્યો છે, વિશ્વભૌતિક શક્તિને કાબૂમાં આણીને પરિમિત દેહની કાર્યશક્તિને પરિપૂર્ણ કરી રહ્યો છે; આંખ દૂર દૂરના મહીયાનને અને નિકટના ક્ષીયાનને સ્પષ્ટતર જુએ છે; બન્ને હાથ હગ્ગરો હાથની શક્તિ મેળવી રહ્યા છે, દેશનું દૂરત્વ માંકું બનીને આપણા દેહનું નિકટવર્તી થાય છે. એક દિવસ મમરત ભૌતિક શક્તિ દેહશક્તિનું પરિશિષ્ટ થશે એવો માનવનો મંકલ્પ છે.

सर्वतः षण्णिपादन्तस्त्रस्तोऽक्षिप्तिरे मुनम् ।

सर्वतः भ्रूतिमद्रौंके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

આ વાણીને પોતામાં માર્ચક કરવાને માનવ અહોનિશ આગળ ધપી રહ્યો છે. કાંઈક તદ્દન નહું કરવું એનો તેનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ પોતાની દેહશક્તિની સાથે વિરાટ ભૌતિક શક્તિનો મેળ રાખીને અગ્રેસર થવું એવી તેની ધારણા છે.

ધારો કે બધુ ય થયું, ભૌતિક શક્તિ પૂર્ણતાએ પહોંચી, છતાં ય શું માનવ નહિ બોલે-તત. કિમ્ ? રામાયણમાં વર્ણવેલા દશાનનના શરીરમાં માનવની સ્વાભાવિક દેહશક્તિ અનેક પ્રમાણમાં હતી. હસે હિસાઓમાંથી દૂરલા ઐશ્વર્યથી સ્વર્ણસકાપુરી પૂર્ણ થઇ હતી. પરંતુ મહાકાવ્યમાં તેને અંતિમ સ્થાન મળ્યું નહિ. તેનો પરાભવ થયો. રામચંદ્રને હાથે; ઐટલે કે બહારથી જે દરિદ્ર હતા, પરંતુ આત્મામાં જે ઐશ્વર્યવાન હતા, તેમને હાથે મંસારમાં આવો પરાભવ આપણે હમેશાં જોઈ શકતા નથી, ધણીવાર તેથી વિપરીત પણ જળાય છે. છતાં ય આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માણુસ આને પરાભવ ગણે છે. મનુષ્યનું એક મૂઠ જગત છે, બન્યા આ પરાભવનો અર્થ મળી શકે. અને તે જગત છે તેનું આત્માનું જગત.

પોતાની સત્તાના પરિવપ માટે આપણી ભાષામાં બે નામ છે: અહું અને આત્મા. એકને દીવાની સાથે સરખાવી શકાય, બીજાને

ગિજ્ઞાની માર્ગે પ્રીય પોતાનું નેન મંધરે છે, તેના ઉપાદાન પ્રમાણે નેનો અનન્નો બાર નક્કર થાય છે. મનનો આનાનો, તે મનનો માર્ગનો શિખા પોતાને જ પ્રમાણિત કરે, અને તેના જ પ્રમાણથી બીજા મનુ પ્રમાણિત થાય છે પ્રીય ની સીમાને ઓગમીને તે નિખિયમા પ્રવેશે છે.

માનનો પ્રમાણ ત્યાર તેના આત્માને મનસ્વિભાવ હરે છે, ત્યારે તેનો મગધનો અદ્યાર મુદ્ધ ધર્મ જાય છે જ્ઞાનમા, પ્રેમમા, બાલમા આ આત્મા વ્યાપ્તિ દ્વારા જ માર્ગ થાય છે આ યોગની બાધાથી જ તેનો અપર્ક થાય છે જ્ઞાનના યોગમા દિશા થવાથી મોત, બાલના યોગમા રિક્ત દેશથી અદ્યાર, અને કર્મના યોગમા રિશા મરાથી ભાગ, આર્ચપગયજ્ઞના જન્મે છે ભૌતિક વિશ્વમા મત્ય પોતાનું મર્ચ્યાપક ઐક્ય સામિત કરે છે, અને તે ઐક્યની ઉપવિધિમા જ પેઝાનિ આનન્દ માણે છે. તેની રીતે આત્માનો આનન્દ આત્માની ઐક્યની ઉપવિધિમા જ મગે છે તેને નિ ઉપવિધિ તમાવે છે, તમાવે જ્ઞાન્ય અદ્યારમા—તે જ આત્માને જાણે, તે જ ઓકને જાણે, જેને મગળ આત્મામા એક કરીને નેવાથી મત્યો જાણી સમાય પ્રાર્થનામય છે, એ તક — એ એક છે,—સ ના મુદ્ધમા મુમયા સંયુતવતુ—તે શુભ મુદ્ધ દ્વારા આપણને બરાને એક કરે. જે મુદ્ધથી આપણે બધા મગી સમીએ તે જ મુદ્ધ શુભ મુદ્ધ છે, અને તે જ મુદ્ધ આત્માની છે ચૈવ્યમા પરસ્તદ્વત દશ્વ્ય મુમવિચ્છતા— પોતાની જેમ પારમાને જોવાની છત્તાને જ શુભ દશ્વ્ય કહેવાય, દારણ કે શુભ મિદ્ધિલોભમા ય નથી, પુણ્યલોભમા ય નથી બીજામા પોતાના ચૈતન્યને પ્રમારનામા જ શુભ રહેલુ છે, કારણ કે પગમ માનવાત્મામા જ આત્મા મત્ય છે

મર્ચ્યાપી જ મગ્યાન, સમાસ્તવગત શિવ —

જે હેતુથી ભગવાન સર્વજન છે, મર્ચ્યાપી છે, તેથી જ તેઓ શિવ છે સમામા શિવ છે, ઐત્યમધનમા શિવ છે આત્મારી લોક

ત્યારે મામાજિક કૃત્રિમ વિધિ દ્વારા ખંડતા મળે છે, ત્યારે તેઓ ક'યા-
ણને શુભાવે છે. એના બદલામાં જે કાર્પનિક પદાર્થ દ્વારા તેઓ પોતાને
ભોળાવે છે, તેને તેઓ પુણ્યને નામે ઓળખે છે. આ પુણ્ય ગમે તે
હોય, પણ તે શિવ તો નથી જ. આવો મમાજવિધિ આત્માના ધર્મને
પીડા દે છે. સ્વલક્ષણસ્તુ ચો વેદ સ મુનિ શ્રેષ્ઠ ઈચ્છયતે—આત્માના લક્ષણ
જે જાણે તે જ મુનિ શ્રેષ્ઠ છે. આત્માનું લક્ષણ શુભ બુદ્ધિ છે. આ
શુભ બુદ્ધિ બધાને એક કરે છે.

પૃથ્વી પોતે પોતામાં ફરે છે, અને તે ઉપરાંત બૃહત્ કલામા
તે સૂર્યની પણ પ્રવક્ષિણા કરે છે. માનવમમાજમા પણ જે કાર્ય પ્રવૃત્તિ
થાય છે તેના આ પ્રકારે જે વર્ગ છે. એક જાણુ વ્યક્તિગત અહ-
પણાના આકર્ષણથી ધનમંપત્તિ, પ્રભુત્વ વગેરેનું આયોજન થાય છે.
અને ખીજી જાણુ અમિત માનવની પ્રેરણાથી પરસ્પર કર્મનો યોગ,
આનન્દનો યોગ, એકબીજાને માટે ત્યાગ વગેરે થાય છે. અહીંઆ
આત્માના લક્ષણનો પ્રીકાર કર્યાથી જ તેની શ્રેષ્ઠતાની ઉપલબ્ધિ
થઈ શકે છે બન્ને પાસપામે હોનાથી કેની વિપરીત અસંગતિ જણાઈ
આવે છે તેનું એક દષ્ટાંત આપું

કેટલાક વર્ષો પહેલાં લડનના 'ટાઇમ્સ'માં એક સમાચાર આવ્યા
હતા તેનું વિવરણ અમેરિકાના 'નૅશન'માંથી ટાકું છું. વિમાન
('વાયુપોત')માં બેઠીને બ્રિટિશ વાયુનાવિકસૈન્ય અશ્વધાનિગ્તાનમાં
માસ્સુદ ગામ તોડી પાડના મંડ્યુ હતું. એક ચતુર્થીવર્ષિણી
(machine-gun) વાયુતરી (વિમાન) બગડી જઈને નીચે પડી.
ત્યારે એક અશ્વધાન કન્યા ધવાએવા માણસોને પાસેની ગુફામાં લઈ
ગઈ તેમનું રક્ષણ કરવાને એક માણસ ગુફાને બારણે બંધો રહ્યો.
ચાળીસ જણુ છરા બેઠીને તેમને મારી નાખવા તૈયાર થયા. પણ
પેના રક્ષક તેમને અટકાવી રાખ્યા ઉપરથી બૅન્ગ્મનો માર આવ્યું,
બીડ કરીને લોક ગુફામાં પેસી જવા ઠેવાડેલી કરે પાસેના ટોચ એક
માલિક અને મુલ્લા તેમને અનુકૂળતા કરી આપના માટે તૈયાર થયા.

ઓઝોમાની કેવીએ તેમને અવતારવાનું માથે લીધું છેવટે કેવળા
નિસ બાજુ તે દેગો પોતા પદરાસીને તેઓ પેના લોખને લા
વિનાને યથાને પદાચાડી ગાવ્યા

આ મહારા માનવસ્વભાવની મે નિરોધી નાતો ખૂબ ઉમરો
જાગ્યા છે નિમા ભાથી જોએ નાખરાથી જાણ્યા આવે છે કે માણ
સા કેરી આશ્ચર્યમારક નમૃદ્ધિ છે, પૃથ્વીથી માડીને આદ્ય શુધી
તેમ મશાજ બાજુને એવા રિપુન વિ તાર છે અને મારના આવેલા
શત્રુો ક્ષમા આપીને તેમ રક્ષણ થયું એ બીજો પરિચય શત્રુને હણ
વાની સદ્ગત પ્રગતિ માણુમના ઉવધર્મમા રહેલી છે તેમાથી ઉત્તીર્ણ
થઈને માણુસે જાણ્યા-યુ કે શત્રુને ક્ષમા કરે આ બામન પ્રાણીધર્મન
દૃષ્ટિથી દાનિકર છે, પરંતુ માનવધર્મના ઉત્કર્ષુ ને લક્ષણ છે

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમા જાણાવ્યું છે કે જે માણુસ રથમા નહિ
પણ પૃથ્વી પર હોય, તેને રથમા બેસેતો મારી ન શકે જે કવીન
હોય, કૃતાંગલિ હોય, મુક્તપ્રેશ હોય, આસીન હોય, શરો આવેતો
હોય, તેમો મરાય નહિ જે બાધતો હોય, બખ્તર નિનાનો હોય,
નગન હોય, નિરસ્ત્ર હોય, અયુદ્ધમાન હોય યુદ્ધ જ્નેતો હોય, બીજાની
સાથે યુદ્ધ કરેતો હોય તેને પણ ન મારી શકાય જેના અસ્ત્ર ભાગી
ગયા હોય, જે ગોમર્ત હોય, પદિક્ષત હોય, બીન હોય, પરાવૃત્ત હોય,
સત્ય ધર્મનું અનુસરણ કરેતો હોય તેને પણ ન મરાય

સતનો ધર્મ એટલે માનવમા જે સત્ય હોય તેનો ધર્મ, તેનામા
જે મહાન હોય તેનો ધર્મ યુદ્ધ કરતી વેળા જે માનવ તેનો આસી
કાઠ કરે તો ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિથી તેની જાન થવા જતા મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી તેની
હાર ગણાય ઉપકરણની દિશામા તેની સિદ્ધિ લાલે હોય, પરંતુ
અમૃતની દિશામાથી તે વચિત રહે છે આ અમૃતનો આદ્ય ગણ
નાથી પર છે

અર્જુનકાર્ન માપતોલ થઇ શકે દશાનનના માથા કે હાથ ગણવા
થી આશ્ચર્ય પામી રમાય તેની અક્ષીદિષ્ટી સેનાની પણ સખ્યા છે

જ્યવિન્તારના પરિધિથી તે ગેના ા શક્તિ પણ પરિગેય છે આત્મા
ના મહિમાનુ પરિભાણુ નથી શત્રુને મારનાનુ પગિભાષ છે, તેની લભા
નુ નથી આત્મા જે મહામુન્યનાન દોવાનો પરિગય આપે છે, અને
પોતે પામે છે, તે પરિચયનુ મત્ય, જેને અથર્નવેદમા સીમાનુ
ઉદ્ગત (surplus)-મર્મે ગેાડુ ઉત્શેા કહ્યુ હતુ, તે અપરિમેયમા
ય વિનમનુ નથી ? શુ તે એવો મયબૂ બુદ્ધ્યુદ્ધ છે જેનો કાર્ન
સમુદ્રની માથે યોગ. ન હોય ? સાલજ્યુ છે કે ન વાપ પ્રતિવાપ ક્યાત્-
તમારા તરફ જે પાપ આચરે તેના તરફ ફરીથી પાપ આચરેા મા
આ નાનને જ્યનહારમા કોઇ મીઠરે યા ન મીઠરે, ઠતા તેને પાગન
નો પ્રનાપ માત્ર મ્હીને કોઇ હસી કાઢી શકે નહિ માનવના જ્યનમા
આનો સીઝાર લાગ્યે જ યાય છે, મોટે લાગે તો તેનો વિરોધ જ
જણાય છે, એટલે કે મખ્ય ની દષ્ટિથી તેનુ સત્ય પ્રત્યક્ષ નથી થતુ
એમ કહેવામા હરખત નથી ત્યારે તેનુ સત્ય ક્યા ? માનવે તેનો શો
ઉત્તર દીધો છે તે સાલળાએ

યદ્યાત્મા વિરત પાપાત્ કન્યાણે ચ નિવેશિત ।

તેન સર્વમિદ બુદ્ધ પ્રજ્ઞતિર્વિકૃતિય યા ॥

જેનો આત્મા પાપમાથી વિરત છે અને કન્યાણમા પરાંરાએનો
છે, તે બધુ જાણે છે તેથી જ ત જાણે છે કે શ મ્વજાનસિદ્ધ છે, શુ
સ્વમાનવિરદ્ધ છે

માત્વ પોતાના સ્વભાવને ત્યારે જાણી શકે, ત્યારે પાપમાથી
નિમ્ત્ત થઇને કન્યાણની એટને કે જધાયના હિતની તે સાધના કરે
એટને કે મનુષ્યોમા જેઓ મહાપુરુષો હોય છે, તેઓ જ મનુ નના
સ્વભાવને પારખી શકે છે કી રીતે ? તેન સર્વમિદ બુદ્ધ પોતાના
નિર્મળ મનથી તે બધુ સમજી શકે છે સત્ય અને શિવ સમગ્રમા
રહેના છે અહની સીમામા જધાયેલા સ્વભાવનુ જે પાપ છે, તેમાથી
વિરત થયે માનવ પોતાની આત્મિક સમગ્રતાને જાણી શકે છે, અને
ત્યારે જ પોતાની પ્રકૃતિ જાણી શકાય છે તેની આ પ્રકૃતિ ધ્રવજ

પોતાને માટે નથી, પરંતુ જેમને વિષે ગીતા જણાવે છે કે જ્યે પૌષ્ટ્ય વૃધુ-મનુષ્યોનુ મનુષ્યત્વ છે, તેમને માટે છે માનવ આ પૌષ્ટ્ય ઉદ્દેશીને બોલી શકે, ધર્મયુદ્ધે મૃતો વાપિ તેન લોકત્રયં જિતમ્ મૃત્યુ માનવ તે જ પૌષ્ટ્યની માગિની આપે છે, જે તેનુ દેવત્વનુ વક્ષ છે, જે મૃત્યુથી અતીત છે.

ત્રેય અને ત્રેય વિષે અત્યાર સુધીમા જે કાઈ કહેવાયું છે મમાજ્ઞધિતિની દૃષ્ટિથી નહિ નિંદા અને પ્રસમાની પાકી જૂમિકા પ શાસન અને ઉપદેશ દ્વાન આત્મગ્ણાણના ઉદ્દેશથી જે વ્યવસ્થ સમાજ નક્કી કરે છે, તેમા ચિરતન શ્રેયોવર્મ ગૌણ હોય છે, શકિ સુખત મમાન્તરક્ષણ સુખ્ય હોન છે આથી કરીને શ્રેયોધર્મને સિગ્ધ બાવે સમાજમા પ્રવર્તાનવો નુકમાનકારક છે એની વાનો મજાગાય છે વારવા જણાવનામા આવે છે કે સાધાગળ જનતામા મોટા પ્રમાણમા મુદતા રહેતી છે, માટે તેમને અનિદ્રમાથી જાગરના માટે મોઢ દાગ પણ તેમનુ મન બોળનવુ રહ્યું, ફોગટ ઉપાધથી પણ તેમને ભય ગતાનવો કે સાત્તવા દેતી જરૂરી રહી—મણે તેઓ ચિરશિશુ કે ચિગપશુ ન હોય' જેવુ ધર્મમપ્રદાયોમા, તેવુ જ મમાજ્ઞમા છે પૂર્વકાળમા જે પ્રથાઓ તથા મતમતાતર પ્રચલિત હતા, તે બધા પાછના કાગમા પણ પોતાનો અધિકાર છોડવા માગતા નથી પાખાળા જતુઓ વિષે જણાય છે કે દેવતા માત જંતુઓ બીજા જતુનો વેશ બનીને બચી બચ છે. મમાન્તરીતિ પણ તેની છે તિત્યધર્મના છૂપા વેશમા તે પોતાની જાતને પ્રવળ અને ચાલી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ જાણુથી તેનો પરિનતાનો બાજાડગર હોય છે, બીજ બાણુ પારતૈકિક દુર્ગતિનો ભય હોય છે અને આની સાથે મજેતી શામતની અને વિધ કડોગ, અરે, અન્યાયપૂર્ણ પ્રણાતી,—પોતે જ ધડેના નર્કના તર્જનીમથેતથી નિરર્થક અથ આચારનુ પ્રવર્તન—દોષ છે રાજૂતત્રમા આ ગુદિનું જ પ્રતીક અડમાન છે, કાન્મમા ડેરિન આયદ્ડ છે, છટતીમા વિપારી દોષ છે આ બધાનો માર એ યથો

કે નિશુદ્ધ શ્રેયોનીતિ અને લોકસ્થિતિ એક તાલે ચાલી ગઈ નહિ. જેઓ સત્યને, શ્રેયને, માનવતાને ચરમ લક્ષ્ય ગણીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખતા આવ્યા છે, તેમની બુદ્ધિની સાથે આ બુદ્ધિની લડાઈ હમેશાં ચાલતી આવી છે.

રાજ્ય અથવા સમાજની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી શ્રેયનું મૂલ્યાંકન કરવું આ પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ નથી. માનવે જે શ્રેયને સ્વીકાર્યું છે, તેની સ્વીકૃતિનો આશ્રય ક્યા છે, સત્ય ક્યા છે, તે જ અહીંયાં વિચારવાનું છે. રાજ્યનાં તેમજ સમાજના જાતજાતનાં સ્વાર્થસાધનોના ક્ષેત્રમાં, તેના હમેશના વ્યવહારમાં આ શ્રેયનો ડગલે ને પગલે વિરોધ થાય છે; છતાં ય આત્મપરિચય તરીકે તો માનવે તેને જ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપ્યું છે, તેને જ ધર્મ, પોતાનો ચરમ સ્વભાવ ગણ્યો છે. અથના આદર્શ વિષે દેશ, કાળ અને પાત્ર પ્રમાણે પૂરતો મતભેદ હોવા છતાં માનવે તેની જ શ્રદ્ધા કરી છે. આથી માણસના ધર્મનું કયું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે તેનો અભ્યાર સુધી વિચાર કર્યો. આ સ્વરૂપ કેવું છે અને કેવું હોવું જોઈએ, એ હવે માનવમતિદાસના આરભકાગથી માડીને પ્રશ્ન વેગે ચાલતો આવ્યો છે. તેનો વિચાર કરતા જણાવ્યું છે કે માનવતા અંતરમાં એક બાબુએ પરમાત્મા અને બીજી બાબુએ સ્વાર્થભીમાબદ્ધ અહંમાનવ છે આ બંનેના સાર્વજન્યનો પ્રયત્ન જ માનવમનની અન્યેક અવસ્થા પ્રમાણે અનેક આકારે પ્રકારે ધર્મતંત્ર રૂપે વ્યક્ત થતો આવ્યો છે. નહિ તો કેવળ સરળતા કે અસરળતા, પ્રિય કે અપ્રિય, પ્રાણિકધર્મના ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પ્રશ્ન હોત; પાપ કે પુણ્ય, કલ્યાણ કે અકલ્યાણનો કાંઈ અર્થ જ રહેત નહિ.

માનવમાં રહેલી આ જે કલ્યાણની મતિ છે, તેનું સત્ય ક્યાં છે ? જૂખતરસની માફક પ્રશ્નથી જ જોતેનો બોધઆપણા મનમાં પૂર્યું હોતા તો તેની માધના કરવી ન પડત મને લાગે છે કે તેનું સત્ય વિશ્વમાનવમનમાં છે. પરંતુ સઘળા મનુષ્યોના મનનું સમદિશ્પ આ વિશ્વમાનવમનનો મહાદેશ સર્જે છે, એ વાત બરાબર નથી.

વ્યક્તિગત મન વિશ્વમનમા આશ્રિત છે, પરંતુ વ્યક્તિગત માનવ ગોચરણ વિશ્વમન નથી. જો તેમ હોત તો જે મર્ત છે તે બ્રહ્મજ્ઞ હોત, અને જે હોત શકે તેનું મ્યાન જ ન રહત ત્યાં જે થયું નથી, જે થઈ શકે, તેનું જ જોગ, તેનો જ અધિષ્ઠાતા માનવના પ્રતિદાસમાં જોવામાં આવે છે તેની જ તત્ત્વ અનિર્વાચ્ય મનીને મનુષ્યની નબળાઈને કારણે કુળે કુળે વર્તમાનની મીમાંસામાં છે આ તત્ત્વને સિધ્ધિ થઈ જાય, તો અત્યંત અભાવે મમાજ શીદીન થઈ જાય

ખીન્ને પ્રશ્ન એ, કે માગ વ્યક્તિગત મનમા જે સુખદુઃખ અને ભયુ છુ તે વિશ્વમનમા છે કે નહિ? સદ્ગતિ પ્રિયાનતા જ જાણીએ આવે કે આદર્શમામા જે સુખદુઃખ છે, તેનું આત્માની મીમાંસા ક્રિયાતર થાય છે જે માનવ સત્યને માટે, દેશને માટે, લોકપિત્તને માટે પોતાનું જીવન સમર્પણ બૃહત્ ભૂમિકામાં પોતાને નિદાજે છે, તેને માટે વ્યક્તિ ગત સુખદુઃખનો અર્થ પડાઈ જાય છે તે માનવ સદગતિમાં સુખનો ત્યાગ કરી શકે છે અને કુ અને ગ્રીમરીને તેનાથી પર થાય છે સ્વાર્થભર્યા જીવિતમાં સુખદુઃખનો જોગે ભારે લાગે છે, પણ જ્યારે માનવ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેનો ભાર એકલો દગલો થઈ જાય છે કે તે વખતે પરમદુઃખની અદર તેની સહિષ્ણુતાને, અપ માનના આધાતમાં તેની ક્ષમાને, આપણે અનૌકિક મળીએ છીએ મૃત્તમા પોતાની ઉપનિષ્ઠ કરીએ જ સત્ય છે, અદમ્યમામા રહીને જાણુએ એ અસત્ય છે વ્યક્તિગત દુઃખ આ અસત્યમા છે

આ જો કુ અને જે ભાવે જોઈએ છીએ તે ભાવ મૃત્તમા દક્ષી શકતો નથી. જો દક્ષી તો ત્યાં કુ ખનુ લાઘવ કે અનમાન ન થાય. મગીતની અપૂર્ણતામાં અનેક મેસુર હોય છે, તેમાંનો એક પણ મેસુર સપૂર્ણ મગીતમાં મેસુર રહી ન શકે જોટલે અંગે તે અપૂર્ણ મગીત તરફ વિસ્તરે છે, તેટલે અંગે તેનું મેસુરીવાણુ ઘટતું જાય છે મેસુર આપણી પીડા આપે છે, નહિ તો સુર તરફ પી આપણી યાત્રા સકળ થાય તો નહિ તેથી જ વિરાટને હુ રદ કરું છુ તેઓ કુ અને મારે મુક્તિની વિશામા

આપણને આકર્ષે છે. આપૂર્ણતાનો ક્ષય કરનારી પૂર્ણતા સાથેનું મિલન વિશુદ્ધ આનન્દમય થાય છે, એની વિશ્વમાનવની અભિવાધા છે. તેમના તરફ આપણો પ્રેમ વ્યવસ્થા કરીને, તેમના જ પ્રેમને યુગે યુગે માર્ગ દર્શાવીશું, — એની પ્રતીક્ષાનું આપણ આપણી પાસે આવી ગયું છે.

તે આપણના આકર્ષણથી માનવ અસ્થિતિની દિશામાં નીકળી પડ્યો છે. આ યાત્રાનો ઇતિહાસ જ તેનો ઇતિહાસ છે. તેને આવવાના માર્ગને પડમે ટેકાંધ આપનારો હોવા થયા અને પડ્યા, કેટલીય માનવમિલનના દગના દગ રચાયા અને ધૂળ ભેળા થયા. જેની રીતે નાનપણના રમકડાં માણસ મોટા થાય ત્યારે ભાગી નાખે છે, તેની રીતે માનવે પોતાની આકાંક્ષાને વ્યક્ત કરવા માટે કેટલીયે પ્રતિભાઓ ધરી અને ભાગી કેટલાય માયાભંજનોની સાવી બનાવવા માટે તેણે પ્રયત્નો કર્યા, તે આવીથી પ્રકૃતિનો રહસ્યભંજાર ખોલવાની તેની ઇચ્છા હતી, વળી તે બધું ફગાવી દબાવે મહાનમા પ્રવેશવાનો છૂપો માર્ગ શોધવા તે ફરીથી બહાર નીકળી પડ્યો. આ રીતે તેના ઇતિ-હાસમાં એક યુગથી બીજો યુગ આવે છે. માનવે અત્યાંત યાત્રા કરી છે તે દેવળ અજ વસ્ત્ર માટે નહિ, પરંતુ પોતાની મમ્મત શક્તિ દ્વારા માનવયોગમાં મહામાનવની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે, પોતાની જટિલ બાંધાઓમાંથી પોતાના અંતરતમ સત્યનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ સત્ય તેના દગભેદગતવા દ્રવ્યના ભારથી પથ મોટું છે, તેનાં સંપળા ફૂતકર્મથી મોટું છે, તેના બધા પ્રયાનસારી વિશ્વામયી મોટું છે. તેનું નથી મૃત્યુ, નથી ક્ષય માનવે અનેક ભૂલો, અનેક ભ્રમ, અનેક નિષ્ફળતાઓ કરી તેના ચિહ્નો રસ્તે રસ્તે પ્રકાશ ભગ્નપર્યંતે પથરાયા છે. માનવને દુઃખ અને વ્યથાના આવાત ઘણા થયા છે. પોતાની રૂપાંતરી સા-ર્થ્યતાની શૃંખલા તોડવાને તેણે અવિરત પ્રયત્ન આદર્યા છે. જો માનવના અંતરવાસી શૂન્યમાં આનો કાર્ષ્ણ્યિરતન અર્થ ન હોત, તો આ બધું એક પગ પથ્થુ કાણુ સહી શકત? માનવના બધા દુઃખોથી

પણુ પન્ની દબીકત એ છે તે પોતાના ચૈતન્યને પોતાના અરી
મની દિશામાં પ્રસારે છે; જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં, કર્મમાં, બૃહત્તર ઐક્ય
મેળવતો તે આગળ ધપે છે, પોતાની મધણી મદત્ દીર્ઘિમાં તેમ
નિકટતર સામીપ્ય મેળવવાને આતુર બનીને તેણે પોતાના દાથ તેમને
લગાવ્યા છે, જેમને સર્વે સર્વે પ્રાપ્ય થીરા યુક્તાત્માન સર્વમેવાવિશન્તિ
માનવનો જન્મ પામીને આગમ પ્રમુખકે વિશ્રામ ક્યાં મળવાનો
છે? મુક્તિ મેળવવી પડે, મુક્તિ દેવી પડે, એ જ છે તેના જીવન
એક માન લક્ષ્ય,—

મહાશ્વિજીવનને તરંગે નાર્યોને નાર્યોને
નિર્ભયે ધાવુ જો'શે મત્વને કર્મને ક્રુવતારો,
શ્રુત્યુને કર્મ ન શકા, દુર્દિનની અશ્રુજળધારા
મરત્ત પડે જરી, તેની આહો જનુ અભિમાર
તેની પાસે, જીવનસર્વવધન અર્પ્યુ જેને
જન્મ જન્મ ધરી

તે પ્રશ્ન? જાણુ નૂ નાહી પિઠાનું ના તેને,
જાણુ માન, તેને માટે રાત્રિ અધમારે
આયે છે માનવયાત્રી યુગમથી યુગાતર દિશે
ઝંઝારાતે વજ્રપાતે, પ્રજનનત રાખી સાવધાને
અતર પ્રદીપ એક જાણુ માન, સુષ્ટ્ય જેણે કાને
તેમનું આદ્વાનગીન, છૂટે છે તે નિર્ભય પ્રાણે,
સંકટે આવર્તઆહો કરી પોતે સર્વ રિસર્જન
યાતના સહો છે તેણે હરઆહો, શ્રુત્યુનું ગર્જન
સુષ્ટ્ય મંગીતની જેમ જાણી રહ્યો અગ્નિ તેને,
નિદ્ર કહી રહ્યુ શણ, છિન્ન તેને કરે છે કુદાર,
સર્વ પ્રિય વસ્તુ તેની અકુદિત કરીને ધન
ચિરજન્મ તેને માટે જણી રહ્યો હોમનુતાશન
સુષ્ટ્ય છે મેં તેને માટે

ગજપુત્રે પેરી ઊન કયા વિસે વિગળી
પથના સિમુઝ મહાપ્રાણ મહી રહ્યો પળે પળે
આખો દિન કુશકુઝ

તેને પદે માનીએ સોપ્યું છે માન,
ધનીએ સોપ્યું છે ધન, સૂરવારે સોપ્યો આત્મપ્રાણ
જાણુ માત્ર,

તે વિશ્વપ્રિયાને પ્રમે મુદ્રતાનુ દધ બનિદાન
વર્ણુ જોડે જીવનનું મર્વ અમમાન
મમુમે ઉભવુ જોડે ઉત્તમમ્તઃ ઉચ્ચ કરી
જે મમ્તઃ ભયે લખ્યો નહિ રેખ, દામત્વની ધૂનિ
આકે નહિ કેનમ્તિનક *

● ‘ચિત્રા’ નામના કાવ્યપુસ્તકમાંથી ‘એનાર શિશુઓ મોડે’ નામના
કાવ્યનો ઉત્કર્ષ લાગ્યો (અનુવાદક)

બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદમાં એક આશ્વર્થપૂર્ણ વાણી છે —

અથ યોડન્યાં દેવતાસુખાન્તે, અન્યાડસૌ અન્યાડદમ્ અસ્મીતિ, ન મ યેર, યથા વશુરેવં સ દેવાનામ્ ॥

જે મનુષ્ય અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે, અને, તે વેળા તે દેવતા અન્ય અને પોતે અન્ય એમ મનમાં વિચારે છે, તે (મનુષ્ય) દેવતાઓના પશુ જેવો છે.

આનો અર્થ એ કે દેવતાની કંપના માનવને પોતાની બદાર દેદી કરી નાખે છે, અને ત્યારે પોતે કયેવો દેવતા જ તેને પોતાના આત્મામાથી દેગપાર કરે છે, અપમાનિત કરે છે.

ઉપની વાણી જેમ આપણને ઉપનિષદમાં મળી આવી, તેમ આપણી ભાષામાં પણ નિરક્ષર અસાક્ષર બાહુલ્યે તેવી જ વાણી મળવાયે છે એ પોતાના દેવતાને પોતામાં જ જાણે છે, એ દેવતાને તે ‘મનનો માનવ’ કહે છે બાહુલ્યે જાણે છે.

‘મનનો માનવ મનની માદી કરેા અન્વેષજુ’

માનવ દતિદાસમાં એવા અને ધર્મપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થએલો જણાય છે, જેમાં સામ્ય કે પત્યરની પૂજાને બીજા મળ્યામાં આવી હતી, અને પોતાના મનને સ્થાપિત કરવાને મારામારી કરવા સુધી પણ તેઓ તત્પર હતા. સાક્ષુ કે પત્યર એ તો ધ્વજ મધુગ નગુ છે એ તો સ્પીકાર્ય જ છૂટકો છે, એની ઉપાસનામાં સર્વે કામના સર્વે માનવોની પૂજા થતી શકે નહિ આ પ્રકારની પૂજા માનવની ભક્તિને જાતિએ જાતિએ અને પ્રથાએ પ્રથાએ બેદનાળી કરે છે, તેની ઐતિહાસિક રીતમાં ખૂબ જ સાકડી હોય છે.

પરંતુ એમના વિરોધી સપ્રદાયોના દેવતા પણ પ્રતિમાની પેઠે

રથૂજ જ હોય છે, અનેક અમાનુષી વિશેષણો અને લક્ષણોથી ગરબર હોય છે, અને તે ઉપરાંત કોઈ એક વિશેષ જાતિના ઐતિહાસિક ક્રિયાકાંડમાં જડાએલા અને કાસ્પનિક કાદિની દ્વારા દેશ તેમ જ કાળની ગયોદામાં સપડાએલા હોય છે. આ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા સક્ષમતર ઉપાદાન પર સ્થાએલી હોવાને લીધે ઘડીભર પોતાને અમૂર્તિપૂજક ગણીને ગર્વ માને છે. આવી બાબતને પણ બૃહદ્દારણ્યકે કીન ગણીને નિંદા છે. તે જણાવે છે કે જે દેવતાને હું મારાથી જુદો માનીને મારી બહાર સ્થાપું, તેનો સ્વીકાર કરવાથી જ હું મારા આંતર સત્યથી દૂર થાઉં છું.

આ અર્થમાં કોઈ કોઈ ભરાઈને કંઠળા જિઠું ત્યારે શું માનવે પોતાની પૂજા કરવી? શું પોતાની ભક્તિ કરવી શક્ય છે? જે એમ હોય તો પૂજા એટલે અહંકારનું ત્રિપુલીકરણ સધુ ગણાય.

પાત તદ્દન બિલ્લી છે. અહં છે તેથી જ અહંકાર છે. એ તો પશુમાં પણ હોય છે. અહંથી વિયુક્ત એવા પોતાના આત્મામાં જુમાની ઉપલબ્ધિ કેવળ માનવ જ કરી શકે. અને માનવને માટે તે જ યાત્ર છે. આ જુમા આદારમાં કે વિદારમાં, આચારમાં કે વિચારમાં, કોણમાં કે નેવેણમાં, મંત્રમાં કે તંત્રમાં નથી. એ તો છે વિશુદ્ધ જ્ઞાનમાં, વિશુદ્ધ પ્રેમમાં, વિશુદ્ધ કર્મમાં. દેવતાની સ્થાપના પાદાર કરીને સ્તવ, અતુદાન, પૂજોપચાર, સાસ્ત્રપાઠ વગેરે રથૂજ બેધિનિબેધ પાળવાની ઉપાસના કરવી સદજ છે; પરંતુ પોતાના વેગદારમાં જે કર્મમાં તે પરમ માનવની ઉપલબ્ધિ તેમ જ સ્વીકાર દેવાની સાધના સૌથી કઠણ સાધના છે. તેથી જ કહ્યું છે કે, નાયમાત્મા ન્વર્હનેન લભ્યઃ—જેઓ પોતાના આંતરમાં દુર્જલ છે, તેઓ સત્યને માની શકતા નથી. અહંકારને પ્રયત્ન દૂર કરીને જ અહંની પેલીપાર માનવામાં પહોંચી શકાએ.

य आत्मा अपहतपाप्मा निजरो विमृश्य निशोकोऽविजिघत्सोऽपिपाराः
त्यक्ष्मः सत्यसक्तव्यः, सोऽन्वेष्टव्यः स विविज्ञातितव्यः ॥

આપણામા જે મદાન આત્મા છે, જે જરા મૃત્યુ મોક બુદ્ધ તરમ ઘેરેથી પર છે, જે નત્યમંકદ્ધ છે, તેને મોખવો જરૂરી છે, તેને જાણવો જરૂરી છે- 'મનનો માનવ મનની માલી કરો અન્વેષણ' અહીં જે તેમને શોધવાની, તેમને જાણવાની વાત છે, તે બહારથી જાણવાની કે પામવાની વાત નથી; પરંતુ પોતાના અનરમા પેતે યમને જાણવાની, યમને પામવાની વાત છે.

अज्ञानेनैवमाप्नुवान् ।

સુક્તિ અને તર્ક વડે બાહ્યજ્ઞાનના વિષયોને જેમ આપણે જાણીએ છીએ, તેમ આત્માને જાણવાની વાત અહીં નથી, પરંતુ નદી જેવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે થતી યતી મમુદ્રને પામે છે, તેવી રીતે આતરમા થતા થતા (becoming) જાણવાની વાત છે. એક દૃષ્ટિથી તે નાનકડી નદી છે, બીજી દૃષ્ટિથી તે બહુલ સમુદ્ર છે. સમુદ્ર થવું તેને માટે શક્ય છે, કારણ કે તેની સાથે પોતાનું સ્વાભાવિક ઐક્ય છે આ ઐક્ય અનેક વિચ્છેદોમાથી પમાર યમને પ્રાપ્ત થયું છે પ્રાણીધર્મ જાણે જામી પાજની પેટે પ્રાણીઓની યેનનાને ઘેરીને અદકાવી રહી છે માનવનો આત્મા તે પ્રાણીધર્મની પાજમાથી ચેલી બાજુ નીકળી પડ્યો છે અને જાને મળે છે આત્માના મદાસાગરમા. જેવી રીતે નદી જ્યારે બૃહત્ જગરાશિને પોતાનો કરી સે છે ત્યારે જ પોતાની જાતને તે પામી શકે છે, તેવી રીતે તે સાગરના યોગથી જ માનવ પોતાની જાતને પિછાણી શકે છે. જે નદી આ રીતે પોતાની ઉપવખ્ધિ ન કરી શકે નો કેવળ નાનકડા આયોચિથમા આબદ્ધ યમને રહે છે માનવના જીવનમા પણ તેમ જ થાય છે. તેથી જ આદિલ માનવને જણાવે છે: 'તાગી બીનર અતન સાગર' પહેલાં જે જણાવ્યું છે કે પોતાના વ્યક્તિગત મંકદારને પાર કરીને માનવ જે જ્ઞાન પામે છે, જેને વિજ્ઞાન કહેવાય છે, તે જ્ઞાન સર્વે મનુષ્યોમા છે, તેને સઘળા માનવો સ્વીકારશે અને તેથી જ તે શ્રદ્ધેય છે. તેજ પ્રમાણે માનવમા પોતાના આર્યગત અદ્વિત્ય કરતા જે બૃહત્ અહતત્ત્વ રહેલું છે, તે

જનતાની માથે સમગ્રાનું ઐક્ય દોષ છે, તેનું કર્મ સમગ્રાનું કર્મ
 હાય છે નિગમા અદૃશ્યમાં કર્મ મધનકષ છે, પન્તુ મર્યાદા અદ-
 ર્શ્યનું કર્મ મુક્તિ છે. તે માટે જ આપણા બાહ્ય જાણીએ છે.

“મનનો માનવ માની મારી દશે અન્વેષણ,

એમરાં દિગ્ગમ્ય ખુલી ગયે જોગો મને હાથ”

એ ‘મનનો માનવ’ મનના માનવ છે પોતાનામાં તેને
 પામ્યાથી મનનામાં તેને પામી ગયાય છે. ઉપનિષદમાં પણ એ જ
 વાત આવે છે - ‘યુષ્મામ - મયમેવાગમિમિતિ’ વગી તે વેદ પુણ વેદ,
 જે વેદનીય છે તે પૂર્વ પુરુષને જાણે જોને અનરમા પોતાના વેદની
 જાણી સમાય, તેને તે જ વેદની જાણે, નદિ જાણથી, નદિ જનતાથી

આપણા સામ્રાજ્ય મોડદમ નામે જે તત્ત્વ મીમાસા છે તે
 માનવના બંને ગમે તેવું અદકારમાં વાગે, પન્તુ અમનમાં તેમ
 નથી એમાં નાનાને મોદ આકષ આપવામાં આવ્યું નથી, પન્તુ
 સત્યને વ્યાપક મજરામાં આવ્યું છે માગ વ્યક્તિગત અદૃશ્યને
 વિશ્વગત અદતત્ત્વ વ્યાપક કરી ગયું છે માથા પર જટા વધાર્યાથી,
 સર્ગે ગયે મોત્યાથી કે આ મજન ઉચ્ચાર્ય કર્યાથી મોદમત્યનો
 પ્રકાશ થયો એમ જે મનમાં માને છે તે જ અદકાર છે અનમત,
 જે અદપણ મનેનું તે જ અદપણ માર્કે ય છે એ વાત સાચી છે,
 પરંતુ એ મત્યને પોતાનું કવ્ય એ માનવની માધના છે માનવ
 ઇતિદામમાં આ માધના જ લાગા મળથી અનેક રૂપે અને નામે
 અને મદરૂપે થતી આવી છે જે આપણું પરમ અદતત્ત્વ છે, જે
 સમગ્રનું અદતત્ત્વ છે, તે અદતત્ત્વને પોતાનું મળીને મમમમાં જાણુ
 જેમ જેમ આપણા જીવનમાં, આપણા મમાજમાં ઉપનિષદ થતુ જાય
 છે, તેમ તેમ આપણે માથા માનવ થતા જઈએ છીએ પરંતુ મા
 નરનો શિષુ વચ્ચે આવીને આ સોહતી ઉપનિષદના બે ભાગ કરી
 નાખે છે અને તે વેળા અદ એ જ તેનું મર્યાદા જની જાય છે,

તેથી જ ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે માથા — લોભ કરે નદિ.

લોભ વિશ્વમાનસને બોગવીને વૈષયિક માનવ બનાવી દે છે જે બોગ મનુષ્યને યોગ્ય છે, તે બધાને લીધે છે, તે વિશ્વબૌદ્ધિક છે. એ બોગ માનવસાહિત્યમા છે, તેની શિષ્ટકળામા છે, તેની સસારયાત્રામા તેમ જ તેના હૃદયના આતિથ્યમા પણ તે જ પ્રગટ થાય છે તેથી જ કત્યુ છે, અતિવિદ્યો ભવ મારો બોગ સર્વેનો બોગ છે એ તથ્ય ગદ્ય અતિથિદ્વારા સ્વીકારે છે, અને એથી તેના ઐશ્વર્યનો સંકોચ દૂર થાય છે અતિથિ વ્યક્તિગત માનવના ધરમા મરે માનવોનો પ્રતિનિધિ થઇને આવે છે, અને એ તેની ધરની મીમાને વિશ્વલક્ષી કરે છે આ રીતે ન થાય તો રાજમહેલને માટે પણ તે દીનતા જ ગણાય આ આતિથ્યમા સોહતરૂપ સમાએયુ છે, એટલે કે પોતાનાથી જે મહાન છે તેની સાથે પોતાનું ઐક્ય તે દર્શાવે છે પોતાના હોવા ઉપરાંત પોતાથી જે અતિરિક્ત છે એમની સાથે તેમા ગેગ થાય છે

આપણા દેશમા એના ધણા ય મંન્યાસીઓ છે, જેઓ આ સોહ-તત્ત્વને પોતાના જીવનમા અત્યંત નૈષ્કર્મ્યમા કે નિર્મમતામા ઉતારે છે જીવપ્રકૃતિને ઓગળના માટે તેઓ દેહને પીડે છે અને માનવપ્રકૃતિનો અસ્વીકાર કરનારી તાનાવેળીમા માનસની ગ્રાધીન જરાનદારી પણ ત્યજે છે. વિપયમા આસક્ત રહેવા આહુને તેઓ ત્યજે છે, અને યજ્ઞ સકળ આત્માની જોડે યુક્ત જે આત્મા છે, તેનો પણ સાથે માથે અસ્વીકાર કરે છે જેને તેઓ જૂમા માને છે, એ ઉપનિષદમા વર્ણવેલા સર્વેમા રહેના તે ઇંશ નથી, પરંતુ તેમનું જૂમા કામ નિરાગુ જ છે, તેમા કર્મતત્ત્વ હાતુ નથી માનસમા રહેના માનસત્ત્વ-પૌરુષ વૃષ્ટિને તેઓ માનતા નથી જેઓ વિશ્વકર્મા મહાત્મા છે, જેમ ॥ કર્મ ખડકર્મ નથી પરંતુ રિશ્મર્મ છે, જેમની સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલ્કળા ચ જ્ઞાનશક્તિ તેમ જ કર્મ રાજાસિક છે,—અને આ સ્વાભાવિક જ્ઞાનશક્તિ તેમ જ કર્મ અનહીન દેશ અને મારો પ્રમશમા છે,—એની માનતાના પરમ પુરતને પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી

આમળ મેં જણાવ્યું છે કે માનસની અભિવ્યક્તિની ગતિ અંતઃગતી

દિશામાં છે. આ અંતરની દિશામાં તેની સીમાનું આવરણ ખુલી જવાનો માર્ગ રહ્યો છે. એકવાર મનુષ્ય પશુ જેવો હતો, જર્જર હતો. એ વખતે ભૌતિક જીવનની સીમામાં તેનું મન, તેનાં કર્મ સંક્રાંતિઓમાં હતી. ત્યારે તેની પ્રજ્ઞાશક્તિ પ્રદીપ્ત થઈ, ત્યારે ઐતન્યનાં દરિયો સાંકડી જીવનની મીમા વટાવીને વિશ્વભૌમિકતા તરફ જવા લાગ્યાં. ભારતીય મધ્યયુગના કવિસ્મૃતિના ભઠારરૂપ સહજ શ્રિતિમોહન સેનની મોસેથી કવિ રજજખખની એક વાણી મળી છે. રજજખખ જણાવે છે:

સખ સાય મિલૈ સો સાંચ હૈ
ના મિલૈ સો રૂંદા
જન રજજખખ સાંચી કહી
ભાવધ રિઝી ભાવધ રડા

બધાં સત્યોની સાથે જે મળે તે જ સત્ય, જે ના મળે તે મિથ્યા;
રજજખખ કહે છે, એ વાત જ અસલ છે, શાવે તો રીઝો કે શાવે
તો પડી રડો.

ભાષા પરથી સમજાય છે કે આ વાત પર ક્રોધ કરનારા બધા
નીકશે એમ રજજખખે અટકળ કરેલી. તેમના મતમતાનંતર કે પ્રધાની
સાથે વિશ્વસત્યનો મેળ ખાતો નથી, છતાં જ તેને જ તેઓ સલ
માનીને જટિલતા ઊભી કરે છે. અહીંયાં વિશ્વસલ સાથે મેળ નથી
ગાટે જ આટલી ઉત્તેજના, ઉગ્રતા જોવામાં આવે છે. ક્રોધયુક્ત
વાદવિવાદથી સત્યનો વિરોધ કરવો એટલે જીરીથી અગ્નિશીખાને
કાપવાનો પ્રયત્ન કરવા સમાન છે. એ જીરી મત્વને કાપો શક્તી
નથી, એ માનવને જ હણે છે. આ બધા ભયની સામે ઊભા રહીને
પણ પોકાર કરવો પડે,

મળ સૌમ્ય મિલે મો મૌમ્ય દે

ના મિનૈ મો મૌદા ॥

એકવાર ક્રોધ એક વૈરાગ્યિકે જન્માવ્યું કે પૃથ્વી મૃત્યુની આમખામ ફરે છે. તે દિવસે તે જ માખમે વિશ્વમાનવની મુદ્દિને પ્રકાશિત કરી તે મમમે લાખો લોકો તેની વાત પર કોધે બરાયા; તેઓ ભય બતાવીને તેની પાસે બોધાવવા માગતા હતા કે સૂર્ય જ પૃથ્વીની આમખામ ફરે છે ભસે તેમની મંખ્યા ગમે તેટલી મોટી હતી, તેમનું શરીરખામ ગમે તેટલું મોટું હતું, છતાં ય પ્રણાનો અખ્વીકાર કવ્વાની સાથે જ તેમણે ચિરકાળના માનવનો અખ્વીકાર કર્યો. તે દિવસે અમખ્ય વિરોધીઓના દળમા ઉભા ઉભા કાળે જણાવ્યું હતું 'સોદ',-મારું જ્ઞાન અને માનવજૂમાનું જ્ઞાન એક છે? હા, તેણે જ, જેને તે વિશાળ જનસમે મત્યને ફેરવવા માટે પ્રાણ્વાતિક પીડા આપી હતી.

ધારો કે લાખો લોક જણાવે કે કરોડો ચોજન દૂરથી ક્રોધ એક નિરોધ શૂદ્ધ કે નક્ષત્રના મમનાય મમધને લીધે પૃથ્વીના ક્રોધ એક પ્રદેશની જળધારામા એની અજીતિક જાદુમકિતનો મચાર થયો છે, જેથી તેમા રનાન કરનારનું તેમ જ પૂર્વ પુરુષોનું આતરિક પાપ ધોવાઈ જાય. અહીં જણાવવું પડશે કે—

મળ સૌમ્ય મિલે સો સૌમ્ય દે

ના મિનૈ સો મૌદા

વિશ્વની મુદ્દિ આ મુદ્દિની સાથે મળી નહિ. પરંતુ ત્યાં જણાવ્યું છે,
અદમિર્ગનાણિ શુખ્યન્તિ ઘન સત્યન શુખ્યન્તિ—

પાણીથી ધ્રુવ દેહ શુદ્ધ થાય છે, પણ મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે, ત્યાં વિશ્વમાનવમનની સમતિ મળે છે. અથવા તો,—

કૃત્વા પાપ હિ સતપ્ય તસ્માન્ પાપાન્ પ્રમુચ્ચતે ।

નૈવ કુર્યૌ પુનરિતિ નિવૃત્ત્યા પૂયતે તુ ચ ॥

પાપ કરીને તેનો સંતાપ કરનાથી તે પાપમાથી છટાપ, આવું કરીથી નહિ કરૂં, એમ કહેવાથી માણસ પવિત્ર થાય છે અહીંઆ

મામ બોનમા જ માધ્યમ પોતાની બુદ્ધિથી વિશ્વમનની પ્રજાનો રીકાર કરે છે, તે હિ દેવ આત્મબુદ્ધિપ્રકાશમ્—તે જ દેવતાને આપણા વાતમા જાણો, જે દેવ આત્મબુદ્ધિપ્રકાશક છે. માત્ર મન અને સ્વેચ્છા એ જ છે, એ વાત બધી મત્યની સાધનાના મૂળમા રહેલી છે તેનું જ ભાષાતર છે સોડહમ્.

એક દિવસ આદ્યજ્ઞ રામાનંદ પોતાના ગિરિઓની પાસેથી આઠ્ઠા થયા અને ચડાગ નાલાને, મુસલમાન કબીરો અને અમાર વિદ્યાસને બેટયા તે વખતના સમાજે તેમને જાતિબ્રજ ગણ્યા પરંતુ વેગા એકલા તેઓ જ, જે જાતિ મમત્ર માનવની જાતિ છે, તે પુત્રી મોતી જાતિમા ભળ્યા હતા આદ્યજ્ઞમણીના ધિક્કારની વચ્ચે મેકના બાબા રાજીને રામાનંદ પણ સોડહમ્ બોલ્યા હતા જે ક્રુદ્ધ મહારાગન ધૂણા નિષ્કુરભાવે માથમે માથમે ભેદ જિવા કરીને સમાજ ક્ષાને નામે સમાજધર્મના નૂળમા આઘાત કરે છે તે જ ધૂણાને રામાનંદ તે સાચી શક્તિને બળે દબી ગયા હતા.

એકવાર ઇશુ ખ્રીસ્તે પણ પડકાર કર્યો હતો સોડહમ્,—હું અને મારા પરમપિતા એક છીએ, કારણ કે તેમની જે પ્રીતિ તેમ જ સ્વાણુબુદ્ધિ સર્વે મનુષ્યોમા સરખે ભાવે પ્રસરેલી છે, તેના પ્રકાશથી જ પોતાની અદમીમાને વટાવીને પરમમાનની સાથે તેમણે પોતાનો મહેદભાવ અનુભવ્યો હતો.

બુદ્ધદેવે ઉપદેશ મુખત જગત તરફ આધારન્ય, હિંસાન્ય, ત્રુતાશન્ય માનમથી ખૂન મૈત્રી પોષો. શિલતા, ખેસતા, ચાપતા, ત્રાતા (જિંવી ન જવાય ત્યા સુધી) આ મૈત્રીની મૃતિ જ રાખ્યા રો, તે જ બ્રહ્મવિહાર છે.

આવો મોગે ઉપદેશ મનુષ્યને જ આપી શકાય, કારણકે તેનામા બીર ભાવે 'સોડહતત્વ' રહેલું છે, એ વાત બુદ્ધદેવે પોતાની આધના મારા જાણી હતી અને તેથી જ તેઓ બોલ્યા અપાર પ્રેમ વડે જ પોતાના અતરમા રહેલા અનત સત્યને માનવ પ્રકાશિત કરી શકે છે.

અર્થર્થવેદ જાણાવે છે, તસ્માદ વે વિદ્વાન્ પુરુષમિદ વ્રજેતિ
મન્યત—જે વિદ્વાન કે તે, મનુષ્યને તે ॥ પ્રત્યક્ષથી અતીત જે જુદત
છે તે રીતે જ જાણે કે તેથી જ તેઓ તેની પાસેથી હુ સાધ્ય
કર્મની અપરિમિત ત્યાગની આ હક્કા રાખી શકે

યે પુરુષે વ્રદ્ય વિદુસ્તે ત્રિદુ પરમેષ્ઠિનમ્—જેઓ જુમાને માનવમા
જાણે છે, તેઓ પરમ દેવતાને પણ જાણે છે તે માનવદેવતાને મા
નવમા પામ્યાથી જ જુદ જાગવાન ઉદ્દેશી રાખ્યા હતા કે—

માતા યથા નિય પુત્ર

આયુસા એક પુત્રમનુરુપે ।

પ્રાપ્તિ સર્વભૂતેષુ

માનસમ્ભાવય અવરિમાણમ્ ॥

જેવી રીતે માતા પોતાનું આયુષ્ય ક્ષીણ કરીને પોતાના એકના એક
પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મનમા અનન
દયાભાવ ઉત્પન્ન કરવો

માયાની ગણની કરીને ન કટીશકાય કે પ્રેરના જણ્યા ઉપદેશનું
પાનન કરી શકે તે ગણની ઉપર સત્યનો નિચાર નિર્મર નથી

જેમણે માનવની અસીમતા પોતામા અનુભવી હતી, તેમને મર્ષ
માયા ગણુરાની રાહ જોવાની ન હતી તેમણે મર્યાદા વિના મનુષ્યના
મદામાનનું આદાન કર્યું હતું તેમણે જણ્યા યુ હતું કે અપાર પ્રેમ
દ્વારા પોતાના અતરમા ખદ્ધને પ્રગટ કરે આ વાણી બધાને મર્યાદા
વિના મલગાવીને તેમણે માનવમા શ્રદ્ધા રાખી હતી

આપણા દેશમા ઝેરી આત્માની અવગણની વાતો વારંવાર
સામનામા આવે છે, કે સોહતત્વ બધાને માટે નથી, પરંતુ જેઓ
દાણજનમા છે તેમને માટે છે આ પ્રમાણે જણાવીને માનવ ॥ અનિ-
કારને ઉત્તમ અને અધમ એના બે ભાગમા વહેંચી નાખવાથી નિશ્ચય
અધમતાને આતમ મળ્યો છે આપણા દેશમા જેમને આપણે અંત્યજ
ગણીએ છીએ, તેઓ જે રીતે પોતાની હેયતાને વિશ્વ ન કરી રાખનામા

સગાતા નથી, તે રીતે આ દેશમાં અગમ્ય માણસો પોતાનો કનિષ્ઠ અધિકાર નિર્મોઢમે માની લઈને મુદત્તાને, ચિત્તની અને વ્યવહારની દીનતાને, વિચિત્ર રીતે પ્રગટ કરવાથી ગરમાતા નથી. પરંતુ આપણે યાદ રાખીએ કે માનવ જન્મ્યા છીએ, કષાણમાં લખાઈને આવ્યા છીએ મોડહમ્—એ વાણીને સાર્થક કરતા માટે આપણે છીએ મનુષ્ય આ-પણામાના એક પણ મનુષ્યનું અગૌરવ બધાવતા ગૌરવને આધાત કરશે જે માનવ તે પોતાના અધિકારને નાનપ લગાડે છે, તે પોતાનામાં મહેલા તેમનું જ અમમાન કરે છે, જેઓ—

કર્માયણઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી,

સર્વતા કર્મના અધ્યક્ષ છે, સવતા અંતરતમ સાક્ષી છે, મર્મમાં જેમનો ત્રામ છે.

પહેલાં મેં જણાવ્યું છે કે અષ્ટર્થવેદના પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ ને દેખાય છે, તેના કરતા પગ્યાર્થત તે અધિક છે. તે છે અગ્નિગ ઉદ્વૃત્તમાં તે ઉદ્વૃત્તમાં—અવશેષમાં—ઉચ્ચિષ્ટમાં—જ માનવનું જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે, તે છે: ક્ષત સ્ત્ર્ય તૃણ રક્ષ્ત શ્રમો ધર્મઃ કર્મ ચ.

સ્થૂળ દ્રવ્યમયી આ પૃથ્વી છે. તેનું વાયુમંડળ તેનાથી ઘણું દૂર છે આ અદૃશ્ય વાયુમોકમાંથી આવે છે તેનો પ્રકાશ, રંગરંગાન, તેમાંથી વહે છે તેનો પ્રાણ, તેના પર જન્મે છે મેવ, ઝરે છે વારિધારા. ત્યાંની પ્રેરણાથી જ તેને અગે અગે પરમ સદ્બ્રમય મૌન્દર્થ રૂપ ધાગ્યું કરે છે ત્યાંથી જ આવે છે પૃથ્વીનું સર્વશ્રેષ્ઠ, તેની શી, તેનો પ્રાણ આ વાયુમંડળમાં જ પૃથ્વીની તે બારી ખુલ્લી રહી છે, ત્યાંથી અધિકાર વટાનીને દર રાત્રે આત્મીયતાનો જ્યોતિર્ભય મદેશ લઈને નક્ષત્રલોકમાંથી દૂત આવે છે તેના આ પ્રસરેલા વાયુમંડળને જ પૃથ્વીનો ઉદ્વૃત્ત લાગનો આત્મા ગણી શકાય. જેવી રીતે પૂર્ણ મનુષ્યને માટે કહેનામાં આવ્યું છે, ત્રિપાદસ્યામૃતમ્, તેમનો એક અંશ પ્રત્યક્ષ છે અને બાકીનો ત્રણગણે અંશ અમૃતરૂપે પ્રસરેલો છે, તેની રીતે પૃથ્વીને માટે પણ કહી શકાય. આ સદ્બ્રમ વાયુમોક જુલોકનો

જ હોવાથી પૃથ્વીની ધૂળને થરે થરે આટના વિવિધ ઐશ્વર્યનો મિત્તાર કરી શક્યો છે,—એનું મૂલ્ય ધૂળ કરતા અને અગણ્ય વધારે છે

ઉપનિષદ જણાવે છે કે અમંજૂતિ અને મંજૂતિને ત્યારે એક રીતે જાણી શકાય, ત્યારે જ મત્સ્ય જાણી શકાય અમંજૂતિ તો કહેવાય, જે અસીમમા અવ્યક્ત છે, મંજૂતિ તો કહેવાય, જે દેશે કાળે અભિવ્યક્ત છે (in the process of evolution) આ સીમામા અગ્રીમ મગરાથી માનવમત્સ્ય સપૂર્ણ થાય છે માનવમા જે અસીમ છે, તેને સીમા દ્વારા જીવનમા, સમાજમા વ્યક્ત કરવું પડશે. અસીમ સત્યને વાગ્તાસિક સત્ય કરવું પડશે આમ કરતી વેળા કર્મ જરૂરી છે તેથી જ હરોપનિષદ જણાવે છે, કે તારે સો વર્ષ જીવવું પડશે, કર્મ ના ક્યે નહિ આને આ સો વર્ષના જીવનને ધર્મમા સાર્થક કરા, અને તે એવા ક્રમમા જેથી મહાપૂર્વક, પ્રભાણુપૂર્વક બોની શકાય સાડહમ્ આનો અર્થ એવા નથી કે આ તો ઉનટાવીને શ્વાસોન્નવાસ બંધ કરીને મનુષ્યની પામેથી દૂર જઈને બેસવું અસીમ અવગે (ઉદ્વૃત્ત)માથી માનમા જે શ્રેષ્ઠતા મચાગિત થાય છે તે માત્ર સત્ય કે સત નથી, પરંતુ સાથે સાથે નષ્ટ, ધર્મ, શ્રમ, કર્મ, ભૂત અને ભવિષ્ય મર્ષે છે આજે કર્મ અથવા તો શ્રમ, જે હવિમાને માટે નથી, તેના નિરતર ઉદ્ભવ કયા સત્યમા છે? કેના જોતથી માનવ પ્રાણને તુચ્છ ગણે છે, દુખને બેઠે છે, અન્યાયના દુર્દાન્ત પ્રતાપની ઉપકરણ તિના ઉપેક્ષા કરે છે, અસ્થિરનું દુ સહ મૃત્યુશ્ચ જાતીમા બોડે છે? કારણ કે માનવમા કેવળ પ્રાણ નથી, પણ તેના મહિમાય છે બધાય પ્રાણીઓમા કેવળ માનવનો જ ઉન્નત મસ્તકે જણાવવાનો અધિકાર છે, સાડહમ્ આ અધિકાર જાતિ કે વર્ણના બેદ સિવાય બધાવનો છે ક્ષિતિમોહન સેનના અમૂલ્ય મગ્ધમાથી બાઉલની એક વાનગી ઉતાર છું —

જીવે જીવે ધારીને બેઠે સુ યે છે તેના અવતાર ।

અરે તુ નૃતન લીના શુ જાણાવે, જેની નિત્ય લીના ચમત્કાર ॥

પ્રતિદિન માનવમજાજમા આ લીના જણાય છે માથુસો શાનમા,
 રમમા, ત્યાગમા અનેક રીતે અપરિમેયને પ્રગટ કરે છે ઇતિહાસમા
 તેમના નામ જણાતા નથી પોતા ॥ પ્રાણુમાથી માનવના પ્રાણુપ્રસાદમા
 તેઓ નાગી જાય છે તેમનું જ અમિત તેજ—

અનાયમસ્મિન્ સૈશમયાડમૃતમય પુમ્ય સર્વાનુમૂ —

જેઓ આ આત્મામા તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે જેવી રીતે
 આકાશન્યામી તેજને વનસ્પતિ પોતાના પ્રાણુની સામગ્રી બનાવીને
 દૃષ્ટીના પ્રાણુતોકમા વિમર્જન કરે છે, તેવી રીતે તેઓ સમગ્રતે
 અનુભવે છે

જો વિશ્વતેજ હિમ્લિજ દ્વારા પ્રાણુવસ્તુમા સતત પરિણત થતું
 ન હોત, તો પ્રાણુલોક જેવી રીતે મરણ્યાચારી (સ્થૂની પધારીમા
 પોદનારો) થાત, તેવી રીતે આપણા ગાયર અને અગાયરમા દેશે
 દેરો અને કાગે માળે નરનારી પોતાના અતરમા રહેલા પરમ પુરુષનું
 અમિત તેજ જો કલ્પણમા કે પ્રેમમા, શાનમા કે કર્મમા, નિરતર
 સમાજના પ્રાણુમા પરિણત ન હત, તો સમાજ સોહતત્વનિર્જિત
 બનીને પશુલોખની સાથે એક થઈ જત એ તો શુ, પોતાના સત્ય
 માથી ભ્રષ્ટ થઈને તે દખી પશુ ન શમ્ત દાકતરો જણાવે છે કે
 મનુષ્યના દેહમા પશુના લોહીનો સચાર કર્યો હોય તો તેથી પ્રાણુની
 ગ્રહિ ન થતા, પ્રાણુનો નાશ થાય છે પશુસમાજ પશુભાવે જ હમેશા
 દખી શમ્ત, માનવમજાજ પશુ થઈને દખી જ ન શકે પ્રાણુ તાર્કિક
 બોની જાણે કે નરલાકમા તો અનેક પશુ લહેરથી વધે જાય છે
 ચરીરમા ગૂમકુ પશુ વધે જ છે ના આગપાસના કરતા તેની હિનતિ
 વધારે હોય છે, જોગી તો નહિ જ સમગ્ર દેહમા રહેલુ ગ્વાસ્થનુ
 ગૌરવ જો તે ગૂમજાને દી ન જાડ શકે તો તે મારે છે અને મારીને
 મરે છે પ્રકૃતિગ્ય સમાજ અનેક પાપ સહી શકે, પરંતુ જ્યારે તેની
 નિકૃતિ પ્રધાન બને છે, ત્યારે વિચારમા આગાગમા, આહિત્યમા કળામા,
 પશુનું લોહી વહેવા માટે છે અને પછી તે સમાજ વધારે દખી શમ્તો

નથી વિનાયો-મત રોમ યુ પોતાના ઐશ્વર્યમાં જ પાકા દેખતા
કોની માફક ન મર્યું? કાળિદાસે રઘુનંદની પતીનું જે ચિત્ર
ખુબી રૂઝું છે, તે માનવજનના પદ્મ ॥ અવેશના દેખાડે જ ॥'

અથર્વવેદમાં 'વજ્ર મત્ય ક સતની વાત નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રની
વાત પશુ છે જનમમુદાવોગે શ્રેષ્ઠ પ્રકાશ કરવા માટે રાષ્ટ્ર છે ના ॥'
ફૂન (fub)ની બજાર જે વાસ્તવિકતા તેના હજારો બધોનોમાથી મુકત
થઈને વિદરી ન શકે, તો તે દ્રવ્ય સૂઝાઈને લાકડી થઈ જાય જ્યાં
સુધી રાષ્ટ્રને પ્રશન્ત જુગિ ન મળે, ત્યાં સુધી જામમૂલ પૈર વર્ગિત
રહે છે પોતાનામાં રહેલા જૂમાને પ્રમાણિત કરવાની માનની જે
જવાબદારી છે તે જૂમામાંથી સમગ્ર જાતિ જે તેની નિશાળ જીવન
યાત્રામાં વંચિત રહે તો તે ધનિદામમાં ધિક્કારને પાત્ર થાય છે
સધાગાની વચ્ચે જીભીને, સમગ્ર કાળની સામે જીભી? તે બોલી ન
શકે સોડહમ્ તે જણાવી ન શકે કે મારી જે વિશેષતા કેવળ આજને
માટે જ નથી, પરંતુ જેની ધોણા બારિ કાળને તોરગે તોરણે ધ્વનિત
થવાની છે, તે મારા મહિમામાં છુ ધતિ રસને તે ધિક્કાર આપે
ધણા મ કાળથી નિદ્રામગ્ન એશિયાના મહાદેશની છાતીમાં આધાત
કરી રહ્યો છે દિશાએ દિશાએ માલગુ છુ કે જનમણના અંતર્યામી
મહાદા પુરુષે તામચિકતાના કેદખાનાની મેડીઓનો ઝંકાર કયો છે,
તેના પ્રમાણની તપોદીપ્તિ ઝળહળી રહી છે તમસ પરસ્તાત્ કનર
સભળાય છે, શ્રુતિ વિષ્ણુ—હે વિશ્વજનો સાભળો તેમનું આદ્વાન
સાભળો, જે આવાથી લાય ટો છે અર્થ લક્ષિત થાય છે
મૃત્યુજય મૃત્યુદુ ખમધુને અમૃતને રત્ને પકાર કરે છે

જૂમામાંથી અવરોધરૂપે રહેતી જે શ્રેષ્ઠતાની વાત અથર્વધર્મ
જણાવી છે, તે કાઈ કાઈ એક વિશેષ મિદ્ધિમાં નથી સમાતી મનુ
ખની સવળી તાણ્યા તેમાં છે તેનું વીર્ય, લક્ષ્મી બગ વગેરે તેમાં
સમાએલ છે માનવતાના અઠોધિધ વૈચિત્ર્યને એ જ ગિન્દુમાં
સંલગ્ન કરીને નિશ્ચય ધ્યાથી કલગ આત્માને બોળવનારો આનંદ

મને પરતુ તત્ત વિમ્,—તે આનન્ધી શ ? તે આનન્દને શ્રેય તો ન જ ગણાય, ચરમ સત્ય ન ગણાય જ્યાંસુધી સમગ્ર માનવગણના માન હોય છે, આજ્ઞાન છે અપમાન છે, ત્યાંસુધી કોઈ પણ માનવ મુક્તિ મેળવી શક નહિ નાનકડો એ દીવો અધકારમાં નાનકડું એક છિદ્ર કરે તેથી કાંઈ રાત્રિનો ક્ષય થતો નથી પરતુ સમગ્ર અધકારને દૂર કરનાથી જ રાત્રિનું અન્યાસન થાય છે મારે જ માનવની મુક્તિ જે મહાપુરુષોએ ઇચ્છી હતી, તેમની જ વાણી છે, સમવાસિ યુગે યુગે યુગેયુગે દેશેદેશે તો તેઓ જન્મે છે આજ આ મુહૂર્તે પણ તેઓ જન્મ્યા છે, કાલ પણ જન્મશે એ જન્મની ધારા ધતિ દાસમાં આ વાણી વહન કરતી ચાલી આવી છે સાંઢમ્, I and my father are one

સોડહમ્ મતનુ રટણ મરીને તમે કર્મભાષી છટા થવાની ફાટ આશા રાખો છો આખી પૃથ્વી અને પડી રહી ફક્ત તમે એકના જ જરા દારીને ઠોકર મારીને જશો ' જે કવર માણસ આખ મીંચીને માને છે કે તમે જવાબદારીનું પાલન કર્યું છે, તે શું સાચુ છે ? સોડહમ્ મમત્ર માનવની સમિલિત અભિવ્યક્તિનો મત્ર છે, કનળ એક જથ્થો નથી મોનાની વ્યક્તિગત શક્તિથી ગઈ બલે મને તેટલો મુક્ત થાય, પરતુ તેની તે મુક્તિ ત્યાંસુધી નિર્ચયક છે જ્યાંસુધી એ મુક્તિ તે બધાને ઈર્ષ ન શકે છુદ્ધદેષ્ જો પોતાની જ મુક્તિમાં માગે જ મુક્ત થયા હોત, તો બીજા કોઈને મારે પણ તેમણે કાંઈ કર્યું ન હોત દીર્ઘજીવન હોવા જવાય તેમનો કર્મનો તો પાર ન હતો જો સદેહે તેઓ આજસુધી ટકી રહ્યા હોત તો આજે પણ તેમને આપણા સીના કરતા નમારે કામ કરવું પ ત કારણુકે જેઓ મહાત્મા છે તેઓ ત્રિશ્વર્ગી છે

નિદારિખાના મહાક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યોતિષની સૃષ્ટિ થાય છે ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે કાંઈ તારા જણાઈ આવે છે તેઓ રચે રીતે જણાવે છે કે સમગ્ર નિદારિખાના વિરાટ અવરમાં સર્જનના હોમનુતાશનની

ઉદ્દોષના રહેલી છે. તેવી રીતે માનવધર્મતિલાસના ક્ષેત્રમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે મહાપુરુષો જણાય છે. તેના ઉપરથી એટલું જણાય છે કે બધા માણસોના અંતરમાં અભિવ્યક્તિની પ્રેરણા કાર્ય કરી રહી છે. આ અભિવ્યક્તિ જુમાની અભિવ્યક્તિ છે. અહંમાનવ લાગલાગટ તેના અહંનાં આવરણોથી મુક્ત થઈને પોતાની ઉપલબ્ધ વિશ્વમાનવમાં કરવા તત્સે છે. વરતુતઃ આખી પૃથ્વીની અભિવ્યક્તિ પણ પોતાના સત્યને ત્યાં જ શોધી રહી છે. આ વિશ્વપૃથ્વીનું ચરમ સત્ય તે મહા-માનવમાં છે. પૃથ્વીની શરૂઆતના લાખો યુગ પછી મનુષ્યની મૂલના થઈ. આ સાંખ્યિક તથ્ય મનમાં રાખીને કાળ અને રથળના પરિ-માણમાં માનવની શુદ્ધતા વિચારતાં કોઈ કોઈ વિદ્વાન હસાઈ પડે છે. પરિમાણને અપરિમેયથી મોટું ગણવું એ એક પ્રકારનો મોહ માત્ર છે. જેને આપણે જડ ગણીએ છીએ તે અવ્યક્ત પ્રાણ ધણુંય કરોડ વર્ષો સુધી સુપ્ત હતો. પરંતુ જેવો એક દિવસ માત્ર પ્રાણનો એક કણ પૃથ્વીમાં જણાયો, તે દિવસે જ જગતની અભિવ્યક્તિ તેના મહાન અર્થમાં સદૃશ થઈ. જડની બાહ્ય સત્તામાં એક આંતરિક સત્ય જણાયું. પ્રાણ આંતરિક છે, કારણકે આ પ્રાણનો કણ જડ-પુજની સરખામણીમાં દેખીતો અતિ ક્ષુદ્ર છે; અને સુદીર્ઘકાળને એક છેડે તેનો તરત જન્મ થયો, તે પરથી તેને હેય કાણુ ગણી શકે તેમ છે? મૂકતામાથી આ રીતે જે અર્થ પ્રગટ થયો, તેમાંથી માણસે વિરાટ પ્રાણના રૂપનું દર્શન કર્યું, અને તે બોલી બિંબો, ચદિદ કિંચ સર્વ પ્રાણ એજિતિ નિઃસ્રતમ્—આ જે સદૃશ કાર્ધ છે તે પ્રાણમાંથી નીસરીને પ્રાણમાં કંપે છે. આપણે જડને તથ્યરૂપે જાણીએ છીએ, કારણકે તે બહારનું છે. પરંતુ પ્રાણને આપણે સત્યરૂપે અંતરમાંથી જાણીએ છીએ. પ્રાણની ક્રિયા અંતરે અંતરે છે,—તેની તો કેવળ ગતિ જ છે. તેથી જ ગતિની એક માત્ર લાખા આપણી જાણીતી છે, અને તે આપણા પ્રાણની લાખા છે. ગતિને આપણે આપણામાં જ સત્ય રૂપે પિછાની છે. વિશ્વમાં ગતિનો જે અવિશ્રાન્ત ઉદ્ભવ જેવામાં આવે

છે, તેને ઉત્તાપ કહો કે વિદ્યુત્ કહો, તે બધું એક જ છે જો હું એમ
કહું કે આ ગતિમા પ્રાણુ છે, તો એવું કંઈ કહેવાય છે, જેનો મારી
અભિમતામા અર્થ રહેલો છે. સાથે સાથે એ પણ જાણુ છું કે મારો
પ્રાણુ જે ગતિ કરે છે તે ગતિ પણ વિશ્વપ્રાણુની ગતિમા જ છે
પ્રાણુની ગતિનો આ ઉદ્ભવ નિખિલમા ક્યાય નથી, કેવળ આકર્ષિક
બાવે પ્રાણીમા રહેલો છે, એની અમનદ્ વાત, સમગ્રતાની ભૂમિકા-
ની સત્યતામા શ્રદ્ધા રાખનાર આપણુ મન સ્વીકારતું નથી.

ઉપનિષદ જણાવે છે—

વા હોવાન્યાત્ ક પ્રાણ્યાત્ યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્
જો પ્રાણુનો આનન્દ મમસ્ત આકાશમા ન હોત, તો એક
કોડી પણ કોને જોરે પ્રાણુની ઇચ્છા કરત ? દીવાસળીના આગલા
બાગમા એક શિખા એમ મુહૂર્ત માટે પણ ટૂંકી રીતે ચેને, જે સમન્ત
આકાશમા તેનું સત્ય વ્યાપ્ત ન હોય ? પ્રાણુમા સમન્ત સૃષ્ટિનો એક
આતરતમ અર્થ મળી આવ્યો અને તે અર્થ છે ઇચ્છા જડ મૂક
હતું તેથી તે આ ઇચ્છાની જાણ જણાવી ન શક્યું પ્રાણુ આનીને
તે ઇચ્છાની વાત વ્યક્ત કરી જે વાત ગભીરમા નિહિત હતી, તે
ઉછળી બહી

વિદ્યાર્થી ધણા દિનસના સતત પ્રયાસ પછી અક્ષર શીખ્યો,
બારાખડી શીખ્યો, ન્યાકરણ શીખ્યો, કાગળમા વાક્યચક્ર અમપૂર્ણ
નિરર્થક લખતા શીખ્યો, ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો, ધણુ
પર્જવા પણ લાગ્યા છેવટે કવિરૂપે જે મુહૂર્તે તેની પ્રથમ કવિતા તે
લખી શક્યો તે જ મુહૂર્તે તે એક જ લેખમા અત્યાર સુધીના એકદા
યજેવા વાક્યલીન ઉપકરણોનો પ્રથમ અર્થ જણાવવા લાગ્યો જગત
ની વિપુલ અભિવ્યક્તિમા પ્રથમ અર્થ જણાવ્યો પ્રાણુકણમા, ત્યાગ-
પછી પ્રાણીમા, પછી મનુષ્યમા બહારથી આતરની દિશા તરફ એક
પછી એક મુક્તિના દાર ખુનવા લાગ્યા જ્યારે તે અભિવ્યક્તિ
મનુષ્યમા આવી પહોચી, ત્યારે જવનિમ ખુલતા જ શ્વ તેના

ભૂમામા જાણાયો તે વેળા જાણાયું રહ્યમય યોગનું નત્વ, પરમ ઐક્ય માનવ બોલી જાઉં, ‘જેઓ સત્યને જાણે છે, તેઓ સર્વમેવાવિશન્તિ સકળમા પ્રવેશે છે’

માનવનું ચૈતન્ય પ્રકાશની માફક ગુણમા, કર્મમા તેમજ ભાવમા, મહાનિકિરણ (The Great Enlightenment)ની દિશ તરફ ચાલ્યું છે એ પ્રસારણની દિશામા જ જણાય છે તેનું મહત્ત્વ તેનો મહામાનવ—યજ્ઞાયમસ્મિન્ આત્મનિ તેનામયોઽમૃતમય પુરુષ સર્વાનુભૂ શુભ કામનાથી આ પ્રમાણે બોલીને જ હૃદયને સર્વદા વ્યાપ કરી શકીએ —

સવ્યે સત્તા સુરિતા હોતુ, અત્રેરા હોતુ અઘ્રાપજ્ઞા હોતુ, સુહૃં અત્તાન પરિહરન્તુ । સવ્યે સત્તા દુનયાં પમુચન્તુ । સવ્યે સત્તા માં યથા-લક્ષ્મ્યતિતો વિગચ્છન્તુ ॥

અધળા શુદ્ધ સુખી થાઓ, શુદ્ધ વિનાના થાઓ, અવધ્ય થાઓ, સુખી થઈને કાળ ગાગો અધળા શુદ્ધ દુઃખમાથી પ્રમુક્ત થાઓ, યથાલબ્ધ અપત્તિથી વચિત ન થાઓ.

સાથે સાથે એમ પણ જાણવી શકુ કે દુઃખ આવે તો ભડે આવો, મૃત્યુ આવે તો બહે આવો, ક્ષતિ થાય તો થાઓ, પરંતુ માનવ પોતાના મહિમામાથી વચિત ન થાઓ સમસ્ત દેશ અને દાળા-મા મર્મના કરીને બેસો—

સોઽદમ્ ।

પરિશિષ્ટ-૧

માનવસત્ય

આપણી તથા જન્મશ્રૂતિ છે તે તથેય એકજીમ્ન સાથે મક્કળાએલી છે પહેલી છે પૃથ્વી મનુષ્યનું વામગ્રધાન પૃથ્વીમા જપે છે શીતપ્રધાન દુરાસાદ્રિ, ઉત્તમ વાનુકામય મરુશ્રૂતિ ઉત્તુગ દુર્ગમ ગિરિશ્રેણી અને આ બગાડના જેવી સમતન શ્રૂતિ—એ જપેય સ્થળે માણસો વસે છે વગ્નુત માણુમનું વાસગ્રધાન એક છે અનમત લિન્ન બિન્ન જાતિઓનું નહિ, પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિનું મનુષ્યને મારે પૃથ્વીનો મધ્ય ભાગ દુર્ગમ નથી પૃથ્વીએ તેની પાસે પોતાનું હૃદય ઉધાડ્યું છે

તેનું બીજું વાસગ્રધાન છે સ્મૃતિલોક. આતીત કાળમાથી પૂર્વ જોની કાદિનીઓ મધરીને તેણે કાળો માળો તૈયાર કર્યો છે આ કાળો માળો સ્મૃતિદ્વારા રચાયે છે, બધાયે છે આ કવગ કાષ્ટ એક વિશેષ જાતિની વાત નથી પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિની વાત છે સ્મૃતિના બધાય માનવોની મિતનશ્રૂતિ છે સિંધુમાનવનું વાસ ગ્રધાન એક બાબુથી પૃથ્વી છે આ બીજી બાબુથી સમસ્ત માનવનો સ્મૃતિલોક છે મનુષ્ય જ મ લે છે સમસ્ત પૃથ્વીના, સમસ્ત ઇતિહાસમા

તેનું ત્રીજું વામગ્રધાન છે આત્મિકલોક આ લોકને મર્વે

● આ પરિશિષ્ટનો ભાગ મૂળ પુસ્તકનો ૪ છે શાંતિનિષ્ઠતન આશ્રમમા શુક્રદેવ સપ્તાહમા એક દિવસ ધો બાપે શુક્રવારે બધા સમક્ષ કાર્ક ને કાષ્ઠક સબળાવતા બધાના સ્હેવાથી એમને પોતાના જીવનની આતરિક પ્રગતિ વિશે કહેવાનું શરૂ કરેલું પોતાની આ પ્રગતિની સાથે સાથે તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ શી રીતે વિમલ પામી તેનો પણ ચિત્તાર ગાવતા તે વખતે અનુવાદક હાજર હતો તેની જ આ પરિશિષ્ટરૂપે નોંધ હોય તેમ લાગે છે અવળત, સુધારાવધારા સાથે

માનવના ચિત્તનો મહાદેશ ગળી શકાય અંતરે અતરે સર્વે મનુષ્યાના યોગનું ક્ષેત્ર આ ચિત્તતોક છે. મધ્ય ચિત્ત કદાચ સાકડી વાડથી ઘેરાએલું હોય, કોઈનું વળી નિઃકૃતિદ્વારા નિપરીત હોય. પરંતુ એક એવું વ્યાપક ચિત્ત છે, જે વ્યક્તિગત નથી પરંતુ વિશ્વગત છે તેનો પરિચય અકસ્માત થઈ જાય છે. કોઈ એક દિવસ આર્દ્રાન આવે છે એકદમ માનવ સત્યને માટે પ્રાણ પાથરના તત્પર બની જાય છે. સાધારણ માણસોમાં ય ધણીવાર જોવામાં આવે છે કે જ્યારે તમે પોતાનો જમા પ્રેમ હોય છે ત્યાં અર્ચ્ય ભૂવી જાય છે, ત્યારે પોતાની જાતને પણ તેઓ ગુમાવી મેસે છે. ત્યારે જ સમજાય છે કે મનની એક એવી દિશા છે, જે સર્વ માનવના ચિત્તની દિશા છે.

વિશેષ પ્રયોજનને લીધે ધર્મની સીમામાં બહાર બહ છે પરંતુ મહાકાશની સાથે તેનો સાચો યોગ હોય છે. વ્યક્તિગત માં પોતાની વિશેષ પ્રયોજનની સીમામાં બધાએલું હોવા છતાં તો સાચો વિચાર સર્વ માનવના ચિત્તમાં છે. ત્યાં પ્રકાશ આશ્ચર્યજનક હોય છે. ધારો કે એક માણસ પાણીમાં પડ્યો, અને બીજો તેને બચાવવા પાણીમાં દૂદી પડ્યો અહીં શું જોવામાં આવે છે? એકના પ્રાણના રક્ષણને માટે પોતાના પ્રાણો મક્કટમાં નાખે છે. જે પોતાની મત્તામાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો હોય તે કદાચ જણાવે કે પોતે બચે એટલે બાપનું નામ રહ્યું. પરંતુ પોતે બચે એટલે બધું ય આવી ગયું એવું ન માનનારા પણ છે. મરણકે મર્યાદા માનવસત્તા પરંપર યોગયુક્ત છે.

મારો જન્મ જે કુટુંબમાં થયો હતો તે કુટુંબની ધર્મસાધના એક વિશેષ પ્રકાર હોતી ઉપનિષદ અને પિતૃદેવનું જાનમનનંધ જ્ઞાન, રામમોહન આ બીજા બધા આધિકારી સાધના વગેરે આમારી કૌટુંબિક સાધના હતી. હું પિતાનો કનિક પુત્ર હતો જ્ઞાનકમથી માડીને મારા બધા મગ્ગર વૈદિક મંત્રોદ્વારા થયા હતા, અન્યત્ર શાસ્ત્ર મતમાં હજીમળીને હું શિશુજગતથી પનાય કરાશે (મંત્ર પાનાનો) નિઘાર્યો હતો. જ્યાં જ્યાં સીમા બેસતો, ત્યાં ત્યાં મારે

ગને નહિ જે અભ્યાસ બહારથી લાદવામાં આવતો તે મહત્વ કરવાની મારી શક્તિ ન હતી. પરંતુ પિતૃદેવ કદાપિ તેને માટે અને ધમ્મજાવતા નહિ તેમણે પોતે પણ સ્વાધીનતા ઉપર આધાર સંખીને પૈતામહિક મંકારો ત્યાગ્યા હતા મજીરતર જીવનતત્ત્વ વિશે વિચારવાની આધીનતા મારી પણ હતી એટલું જરૂર કે મારી આ આધીનતાને લીધે તેમને કાઈ કોઈવાર કુખ થયું હતું, પણ તેઓ કાઈજ બોલતા નહિ.

બાલ્યકાળમાં ઉપનિષદનો ધણો ભાગ વારંવાર રટયાથી અને કહરથ ઘટ્ટ ગયો હતો. બધું જ કાઈ ધ્યાનપૂર્વક મહત્વ કરી શક્યો ન હતો ત્રદ્ધા હતી, શક્તિ કદાચ ન હતી. એવે વખતે જનોઈ આવી. ઉપનયનને વખતે ગાયત્રીમંત્ર આપવામાં આવ્યો. કેવળ તેનો લપલપ કરીને જપ કરતો તેમ ન હતું, પણ વારંવાર સુમ્પટ ઉચ્ચારણ કરીને તેનું રટણ કરતો વળી પિતાની પાસેથી ગાયત્રીમંત્રનો ધ્યાનનો અર્થ પણ મળ્યો તે વખતે મારી ઉમ્મર લગભગ બાર વર્ષની હશે આ મનનો વિચાર કરતા કરતા થતું કે જાણે આ વિશ્વજીવનનું અસ્તિત્વ અને મારું અસ્તિત્વ એકાત્મક છે. 'મૃર્ધ્વ સ્વ'—આ બુદ્ધિ કાનરીલ છે, હું તેની સાથે અખડ છું આ વિશ્વસ્રક્ષાડના આદિમા અને જનમા જેઓ છે, તેઓ જ આપણા મનમાં ચૈતન્યને પ્રેરે છે. ચૈતન્યની અને ત્રિશ્વની એમ આ બન્ને સૃષ્ટિની ધારાઓ બહારથી તેમ જ અનરથી એક ધારાઓમાં મળે છે.

આ રીતે ધ્યાનદ્વારા જેમની ઉપનિષદ કર છું, તેઓ વિશ્વાત્મામાં, મારા આત્મામાં ચૈતન્યના યોગથી જોડાએલા છે આના વિચારોના આતન્દ્રથી મારા મનમાં એક પ્રકારનો ન્યોતિ પ્રકટયો આ વાત મારા મનમાં ખૂબ જ રપટ છે

જ્યારે ઉમ્મરલાયક મર્યો, કદાચ અદાર કે ઝોગણીસ, કે વીમ પણ હોય, ત્યારે ચીરગીમાં લાઈની સાથે હતો. આના ભાઈ કોઈને કદાચ નહિ મળ્યા હોય. તે મારા એક જ સાથે મિન હતા, ભાઈ ના. મહ્યોની હતા

ત્યારે પરોઢિયે જિંદગાની પ્રથા હતી. મારા પિતા પણ વહેલ જિંદગા. યાદ આવે છે કે એકવાર ડેકહાઉસી પદાઃ ઉપર પિતાન સાથે હતો. ત્યાં ખૂબ ઠંડી હતી. એવી ઠંડીમાં હાથમાં દીવો લઈને પિતા આત્મીને મને પથારીમાંથી ઉઠાડતા. એ રીતે વહેલો જિંદગા એક દિવસ ચીરંગીવાળા મકાનના છત્તમાં જિવો હતો. તે વેળા ત્યાં 'ફ્રી સ્કૂલ' નામની નિશાળ હતી. રસ્તાની પેલી જાણુ જ નિશાળનો હાથો જાણુતો. તે દિશામાં જોયું તો ઝાડની પાછળ સૂર્ય જગી રહ્યો છે. જેવો સૂર્યનો આવિર્ભાવ પેલા ઝાડની પાછળથી થયો કે તરત જ મનનો પડદો ખુલી ગયો. મનમાં થયું કે મનુષ્ય મરણપર્યંત એક પ્રકારના આવરણથી ઘેરાએલો રહે છે. તેમાં જ તેનું સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યની વાડ તૂટતાં જ સાંસારિક પ્રયોજનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવી નડે છે. પરંતુ તે દિવસે સૂર્યોદયની સાથે સાથે માફ આવરણ સરી પડ્યું. મનમાં થયું કે જાણે સત્યને મુક્ત દૃષ્ટિથી જોયું, મનુષ્યના અંતરાત્માને જોયો. જે મજૂરો ખેત્રે હાથ દબાને હસતા હસતા જતા હતા. તેમને જોઈને મનમાં થયું કે કેવું અનિવેચનીય સુંદર દૃશ્ય! મનમાં ન થયું કે તેઓ મજૂર છે. તે દિવસે તેમના અંતરાત્માને, જ્યાં ચિરકાળનો માનવ રહ્યો છે,—તેને જોયો.

આપણે સુંદર કોને કહીએ છીએ? બહારથી જે અકિંચિત્કર હોય, પરંતુ જ્યારે તેનો આંતરિક અર્થ જોઈએ ત્યારે સુંદરને જોઈએ છીએ. ગુલાબનું ફૂલ વાછરડાને મારે સુંદર નથી. જે માણસ તેની કેવળ કળાઓ કે ડીકું નહિ; પણ એક પ્રકારની સમગ્ર આંતરિક સાર્યકતા પામ્યો છે, તે માણસની પાસે તે સુંદર છે. પાવનાના ગ્રામવાસી કવિએ જ્યારે પ્રતિકૂલ પ્રણયિનીના માનબંજનને મારે 'ટપાલા દામેગ મોટરિ' (એક રૂપિયાના દામની મોટર) લાવવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે તેની કીમત એક રૂપિયાથી ક્યાંય વધી ગઈ. આનો આંતરિક અર્થ જ્યારે સમગ્રતઃ ત્યારે જ તે સુંદર બને છે. તેથી તે દિવસે તો હું આશ્ચર્ય પામી ગયો. મેં જોયું કે સમસ્ત સૃષ્ટિ અપરૂપ છે.

મારો એક મિત્ર હતો, તેની બુદ્ધિ વિશે જગ સમ રહેતી તેની બુદ્ધિનો એક પરિચય આપુ એક દિવસે તેણે મને પૂછેલું “અમઠા, ઈશ્વરને તું જોયો છે?” “નારે ભાઈ,” મેં કહ્યું તેણે જણાવ્યું, “મેં જોયો છે” મેં પૂછ્યું, “કેવી રીતે?” તેણે જવાબ વાળ્યો, “અરે, આ આખની પાસે ચક્રચક્ર થાય છે” તે જ્યારે આવે ત્યારે થતું કે ક્યા આ લપ વગગી, પણ તે દિવસે તો તે પણ સારો લાગ્યો. તેને મેં પોતે જ બોલાવ્યો તે દિવસે યશુ કે તેની બુદ્ધિહીનતા આ કસ્મિક છે, તે કાંઈ તેનું ચરમ કે ચિરતન સત્ય નથી તેને બોલાવીને મેં આનંદ મેળવ્યો તે દિવસે તે ‘અમુક’ ન હતો જે માનવ શોકમાં હું અતર્ગત છું, તે માનવશોકમાં તે પણ રહ્યો છે તે વેળા મનમાં યશુ કે આ જ મુક્તિ આ હાલતમાં ચાર દિવસ રહ્યો તે ચાર દિવસ જગતને સત્ય રીતે જોયું છે ત્યાર પછી ન્યોતિદાએ (ન્યોતિરીન્દ્રનાથે) કહ્યું “દાર્જિનિંગ આન” ત્યાં ગયો કે પાછો પડ્યો પડી ગયો વળી પાછી તેની તેજ અકિંચિત્પ્રતા, તેજ રાજની રાજ પરતુ તે પહેલાં ષ્ટલાક દિવસ સુધી જેમને બધામાં જોયા, તેમને નિધે આજસુધી પણ મશય રહ્યો નહિ તે એ જ અખડ માનવ છે જે મનુષ્યના જૂત અને લનિષ્વમાં પરિવ્યાપ્ત છે, જે અરૂપ છે, પરતુ સર્વે મનુષ્યો ॥ રૂપમાં તેમનો અતસ્તમ આવિર્ભાવ છે

‘જીવનસંગીત’

તે સમયે મારા જીવનનો એ પ્રથમ અનુભવ થયો જેને આધ્યાત્મિક કહી શકાય બરાબર તે વખતે અથવા તો તરત જ પડી જે ભાવે મને ઘેરી લીધો હતો, તેનો સ્પષ્ટ ચિતાર તે વખતની મારી કવિતામાં— પ્રભાતસંગીત માં જણાઈ આવે છે તે વખતે જે લાન આપોઆપ પ્રગટ્યો, તે જ ‘પ્રભાતમંગીત’ માં વ્યક્ત થયો. પાઠ્યથી નિચારીને લખવાથી તેના ઉપર પૂરતો ભરોસો ગળી ન શકતો શરૂઆતમાં જ જણાવી દઉં, કે ‘પ્રભાતમંગીત’માંથી જે કવિતાઓ મહાબાનીસ તે માન તે વેળાનો ચિતાર રજૂ કરના પૂરતું જ

કાવ્યની દૃષ્ટિથી તેનું મૂલ્ય અતિ સામાન્ય છે. મારે મારે તેની કીમતે છે કે તે સમયે મારા મનમાં જે એક પ્રકારનો આનંદનો ઉછાળો આવ્યો હતો તે તેમાં વ્યક્ત થયો છે. તેના ભાવ અમંલગ્ન છે, ભાવ કાચી છે; જાણે કે બાથોડીઆં મારી મારીને જોડવાનો પ્રયત્ન હોય! પરંતુ ‘પ્રયત્ન’ કાંધે દીક નથી. વસ્તુતઃ તેમા પ્રયત્ન નથી અગ્રકુટ વાણીવાણું મન જેટલે અંશે વિના પ્રયત્ન કરી શકે તેટલે અંશે ભાવને વ્યક્ત કર્યો છે. સાહિત્યના આદર્શથી વિચારતાં તે ગ્યાન પામવાને ખીલકુલ યોગ્ય નથી.

જે કવિતાઓ સંભળાવીશ તે કુદિતભાવે, નદિ કે ઉત્સાહથી. પહેલે દિવસે જે લખી છે, તે જ પહેલાં વાચું છું. પહેલે દિવસે જ તે લખી છે તે જોરપૂર્વક જણાવવું મારે મારે ભારે છે. રચનાના કાળ વિષે મારા ઉપર ભરોસો રાખવો પાવવે નહિ. જેઓ મારા કાવ્યના ઇતિહાસવેત્તા છે, તેઓ તે સારી રીતે જાણી શકશે. હૃદય જ્યારે આશ્ચર્યપૂર્ણ ભાવોશ્વીસમાં ઉછળી રહ્યું હતું, ત્યારનું આ લખાણ છે તેને હાલની અમિતવાની જોડે મેળવીને જોવું જોઈશે. મેં આગળ જણાવ્યું છે કે આપણી એક બાજુ ‘અદમ’ની છે, બીજી ‘આત્મા’ની છે. ‘અદમ’ જાણે કે ખડાકાશ છે, ધરમા રહેલું આકાશ છે; તેને મારે દુનિયાનું કામકાજ, અને આ બધી મડમથલ છે. તે આકાશની સાથે મહાકાશ યુક્ત છે, તેને કાંઈ પણ રૂપચિહ્નતા ન મળે. તે આકાશ અસીમ છે, વિશ્વવ્યાપી છે. વિશ્વવ્યાપી આકાશમા અને ખડાકાશમા જે ફેર છે, તે જ ફેર ‘અદમ’ અને ‘આત્મા’મા છે. માનવત્વ નામે જે વિરાટ પુરુષ છે, તે મારા ખડાકાશમા પશુ રહેવા છે. મારામાં જ બંને બાજુઓ છે—એક મારામા જ અદ છે, બીજી સર્વત્ર વ્યાપ છે. આ બંને ચે યુક્ત છે અને તે ઉભયના મિલનથી જ મારી પરિપૂર્ણ સત્તા છે. તેથી જ મેં કહ્યું છે, કે જ્યારે આપણે ‘અદમ’ને જ કેવળ પદ્મી રાખીએ છીએ, ત્યારે આપણે માનવધર્મમાથી ચળાએ છીએ. તે મહામાનવ, તે વિરાટ પુરુષ, જે મારામાં રહેવા છે, તેમની

સાથે તે વેળા વિચેદ થાય છે.

“જાગીને જોયુ તો હું છુ અધારામા રહ્યો અધ,
પોતાની માઠી હું પોતે ગેલા છુ કે-ગ બદ,
રહ્યો છુ ચઢને મગન પોતાના જ ક્વચરવે,
પાઠા વળે પ્રતિધ્વનિ પોતાના શ્રવણ પરે”^૧

આ જ ત ‘અહમ્’. તે પોતામા જ છે ગદ, આસીમમાથી ચળીને અધ બનીને તે અધકારમા જ રહ્યું છે. તેમા જ હતો, એવું આનુભવ્યુ તે જાણે એક સ્વપ્નદશા ન હોય.

“ગભીર-ગભીર ગુહા, ગભીર અધાર ધોર,
ગભીર નિદ્રિત પ્રાણ એકયો ગાય છે ગાન,
મળે છે સ્વપ્નગીતિ વિજન હૃદયે મમ.”^૨

નિદ્રામા જે સ્વપ્નની વીચા રહેલી છે, તેમા અત્મનો યોગ થતો નથી. તે અમૂલ્ય છે, મિથ્યા છે એમ આપણે કહીએ છીએ ‘અહમ્’મા સીમાયદ્દ જે જીવન છે તે મિથ્યા છે, તેમા અનેક અતિકૃતિ, દુઃખ, નુકમાન વગેરે રહેલા છે જ્યારે ‘અહમ્’ જાગ્રત ચઢને આત્માની ઉપવબ્ધિ કરે છે, ત્યારે તે નૂતન જીવન મેળવે છે એકમાર ‘અહમ્’ના કીડાગુદમા બન્દી-રાન હતો આ રીતે પોતાની પાસે પોતાના જ પ્રાણ સાથે શ્રેય રહેતો, બૃહત્ સત્યનુ રૂપ જોયુ ન હતું

૧ “જાગીને જોયુ તો હું છુ અધારામા રહ્યો અધ,
આપનારિ માઠે આમિ આપનિ ર ગેલિ બેલા
ર ગેલિ મગન હૃદયે આપનારિ ક્વચરવે,
દિરે આસે પ્રતિધ્વનિ નિજરિ શ્રવણ પરે”

૨ “ગભીર-ગભીર ગુહા, ગભીર અધાર ધોર,
ગભીર ધુમન્ત પ્રાણ એકયો ગાય છે ગાન,
મિલે છે સ્વપ્નગીતિ વિજન હૃદયે મમ”

“આજે આ પ્રભાતે રવિને કર,
 પ્રવેશ્યો શી રીતે પ્રાણ ઉપર,
 પ્રવેશ્યુ શી રીતે શુદ્ધને અવારે
 પ્રજ્ઞાનપણીનું ગાન’
 જાણુ ના શી રીતે આટલે દિવસે
 જાગત યથો પ્રાણુ’
 જાગત યથો પ્રાણુ’
 આરે ઉઝળી ઊઠે છે વારિ,
 આરે પ્રાણુની વામના પ્રાણુનો આવેગ.
 રૂંધી રાખી શકુ નાહિ”^૧

અહીં આ તે દિવસની રાત છે, જે દિવસે અધનારમયથી પ્રકાશ આવ્યો.
 મહારનો, આસીમનો તે દિવસે એનું પોતાને નદારીને બૂમાબા પ્રવેશી
 તે દિવસે કારાવાસનો આરણ્ય ગોલીને બહાર નીકળી પડવા માટે,
 જીવનની વિધિવિધ લીનાની સાથે જોડાઈને તેના પ્રવાહમાં વહેવાને
 માટે આતરમાં તીવ્ર વ્યાકુળતા જાગી તે પ્રવાહની મતિ મહાન રિરાટ
 સમુદ્ર તરફ હતી તેમને મેં હમણાં વિરાટ પૂરવ તરીકે જણાવ્યા તે
 મહામાનવમાં જઈને જ નહીં મગશે, પરંતુ સર્વેમાં થઈને આ જે

૧ “આજે એ પ્રભાતે રવિર કર,
 કેમને પશિવ પ્રાણેર પર
 કેમને પશિવ શુદ્ધાર ઐધારે
 પ્રભાત પાખીર ગાન’
 ના જાનિ કેનારે એતાદિન પરે
 જાગિયા ઉઠિયો પ્રાણુ’
 જાગિયા ઉઠે છે પ્રાણુ
 આરે હયલિ ઉઠે છે વારિ,
 આરે પ્રાણેર વાસના પ્રાણેર આવેગ
 રૂંધિયા રાખિતે નારિ’”

હાકવ પડી, સૂર્યના પ્રકાશથી જાગીને મનમાં જે વ્યાકુળતા જાગી,
તે આજ્ઞાન કયાથી આવ્યું? આનું આકર્ષણ મહાસમુદ્ર તરફનું છે.
મમત્ત્વ માનવમાં થઈને, મંસારમાં થઈને, બોગ કે ત્યાગ કશાયનો
આગીદાર કર્યા વગર, મમસ્તનો સ્પર્શ કરીને છેતરે તે એવી એક
જગ્યાએ પડે છે, ત્યાં—

“શ જાણુ શુ થયું આજે, જાગત થયો છે પ્રાણ,
દૂરથી સાંભળું જાણે મહાસાગરનું ગાન.
તે સાગર પ્રતિ મમ હૃદય ધાવવા આવે,
તેના પદપ્રાંતે જઈ જીવન તૂટવા આવે” ૧

આંતરમાં ત્યાં જવાની ખૂબ વ્યાકુળતા જાગી હતી. ‘માનવધર્મ’
વિશે જે વ્યાખ્યાનો મેં આપ્યા છે, તેની જૂમિકા મંદોષમાં આટલી
જ છે. આ મહાસમુદ્રને હવે મેં મહામાનવ નામ આપ્યું છે મધળા
થ મનુષ્યોમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સાથે તેઓ સર્વ જનના
હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેમની સાથે જઈને મળવાની હાકલ, તે જ
આ હાકલ છે.

આના પછી ત્રણચાર દિવસે જ ‘પ્રભાત ઉત્સવ’ લખ્યું.
વાત એકની એક છે, થોડી વધારે સ્પષ્ટ.

“હૃદય આજે મારૂં શી રીતે ગયું ખુલી’
જગત આની ત્યાં કરે છે આલિંગન.
પૃથ્વીમાહી હું જે માણસો સત સત,
આવે છે પ્રાણે મારા હસે છે અનહદ” ૨

૧ “કિ જનિ કિ હંભો આજિ, જનિયા કહિયો પ્રાણ,
દૂર હતું શુનિ જેનો મહાસાગરેર ગાન’
સેઈ સાગરેર પાને હૃદય છુટિતે આવ,
નારિ પદપ્રાંતે ગિયે જીવન દુટિતે આવ’

૨ “હૃદય આજિ મોર કેમને એવ ખુલિ’!
જગત આસિ સેવા કરિ છે કોવાકુલિ’

આ જ છે મધ્યા મનુષ્યના હૃદયની તર મવીયા. મનુષ્યમા દોષ, પ્રેમ ભક્તિ વગેરેના મેગધ તો છે જ, પરંતુ તેને વિશિષ્ટરૂપે જોવો, મો/ જુમિમામા જોવો, જેમા તે પોતાનું ઐશ્વ્ય અનુભવે, પોતાનું તાત્પર્ય મેગવે,—એ અર્થોઆ છે. પેલા દિવસે જે બે મનુષ્યોની વાત મે જાણાડી, તેમા જે આનંદ મે જોયો, તે આનંદ સખ્યનો હતો. એટલે કે તે એવું કાંઈ હતું, જેનું મુગ મરજનના મરકાળના મિત્તના ઉજાખમા રહેલું છે. તે જોમને જ ખુશી થમ મયો હતો. વળી વધારે ખુશી થયો તેટલા માટે, કે જેમનામાં તે આનંદ જોયો, તેએ બગમર દષ્ટિ જોયર થતા નહિ તેમને પહેલા કેવમ નિર્માલ્ય તરીકે જ માન્યા હતા જે મુદ્દે તેમનામા વિશ્વવ્યાપી પ્રકાસ જોયો, કે તરત જ પરમ મીન્દર્યને અનુભવ્યું માનવને વિષે જે વિચિત્ર રમલીયા, જે આનંદ, જે આનિર્મયનીયતા રહેલી છે, તે જોઇ. તે જે જોયુ તે કેવમ બાગકના લખાખમા વાકુંચુક જે કાઇ પ્રકાસ પામે, છતા પરિસ્કુટ થાય નહિ, તે રીતે વ્યક્ત થયુ છે તે મમથે આજામમા જે અનુભવ્યુ હતું, તે લખ્યું છે. એનો અર્થ એવો નથી કે ખુશીમા આવ્યુ તેમ મે ગાયુ છે. આ ગાન થોડી ક્ષણમાનનું નથી, તેનું અરસાન નથી તેની એક પ્રકારની ધાગવાદિકતા છે, તેની અનુરૂપિ માનવને હૃદયે હૃદયે છે મારા ગાનની સાથે સખળા માનવનો યોગ છે. તે યોગ, ગાન બધ થયે પશુ ઊન્ન થસે નહિ

“કાલે ગાન મેર થસે, તેથી શુ ગાવુ ના ગાન,
આજે જ્યારે થયુ છે પ્રભાત”

‘શાનો આ હર્ડ—મવાદલ,’

પૃષ્ઠુ હું તમને, બાઇ જોવો’

આનંદમાહી સર્વ તરી રહ્યુ લાગે,

ધસાય આછે જવ માનુષ સત સત,
આમિ છે પ્રાતિ મોર હાસિતે મવાગવિ !”

આનંદે થય છે પત્રી લીન,
નિહાળી ધણી પ્રતિ નવ આનંદને ગાને
અને જાગે વળી એક દિન" ૧

પિરાટ આનંદમાં આ જે જાણુ ઉછળી ગયું છે તે ધણી દિવસ
તેમ ન હતું તે દિવસે તે જોયું મનુષ્યના વિધવિધ ગળધીમાં એક
આનંદનો રસ રહ્યો છે બધાયમાં આ જે આનંદનો રસ છે, તેને
લીધે જ મહારસનો પ્રકાશ થાય છે રમો વૈ રા । રસના ઢુકડા ઢુકડા
પ્રકાશમાં તે પામ્યો હતો તે અનુભૂતિને પ્રગટ કરવા માટે મરણિયો
જાન્યો હતો, પરંતુ બરાબર પ્રગટ કરી શક્યો નહિ જે કાંઈ જોત્યો
હું તે અગપૂર્ણભાવે જોત્યો છું

‘પ્રભાતસંગીત’ની છેવટની કવિતા જુઓ

“આજે હવે વાત કહીશ ના,
હવે વળી ગાન ગામશ ના
જુઓ આજે ઉગાકાળે આવે થોકે થોકે લોક,
ધેરી રહ્યા ચારે દિશે,
ચાહી રહ્યા અનિમિષે,
જોઈ મારે સ્મિતમુખ જૂલી મયા દુ ખસીક.
આજે હવે ગાન ગામશ ના” ૨

૧ કાલ ગાન કુગાઈએ, તા બ લે ગાળે ના કંનો,
આજ જાગે હવેથી પ્રભાત ।”

કિયેઃ હરથ મેવાહન,
શુધાધ તોદેઃ, તોરા જલ ।

આનંદ મારાં રાજા ઉઠિતે છે ભેસે ભેસે.

આનંદે હવે છે કળુ લીન,

ચાહિયા ધરણી પાને નવ આનંદેર ગાને

મને પડે આર એકદિન ।

૨ “આજ આમ કથા કહિએ ના !

‘જીવનદેવતા’

નાનાં મનમાં નહેવો પાણીથી ભરેવો રહેતો સુઝાઈ ગય ત્યારે પોતા તે ઉપર યદ્દને આરામ કરતા આ પાર એક હાટ હાટ પેલી પાર જાતજાતની જનતા હતી જે માનના ધરમાંથી વસતિની લીના જોનાની મઝા પડતી પડ્યા નદીની મારી જીવનપાત્રા જનતાથી દૂર હતી નદીમાં જોના ગેટ, ચારે બાજુ ધખધખતી રેતી, અંો કેંકેકાણે જળકુડની આજુબાજુ જળચર પખીઓ,—ત્યાં જે બધી નવનિકાઓ લખેની તેમાં પડ્યા નદીના તીરની છાયા રહેતી છે જ્યારે માગ્નહપુર જતો ત્યારે ગ્રામ્ય જીવનનું ચિત્ર નજરે પડતું પહોંચેતો જાતજાતનો કમોલમ જોતો તેનોજ પ્રકાર ‘પોસ્ટમાસ્ટર’, ‘સમાક્ષિ’, ‘ધુધિ’ વગેરે નવનિકાઓમાં છે તેમાં વસતિના દસુન્ના હપાત દસ્યો પ્રપનાદાવા ભરેના છે

તે વખતની એક વાત યાદ આવે છે નાનકડા સુઝાઈ ગએના પુરાણા વહેગમાં પાણી આની રહ્યું છે કા વમાં હોડીઓ અરધીએ-હોડી હતી, પાણી આ યુ તેની તે તરવા લાગી ડેયાછોકરા નના પાણીના વહેણનો અવાજ માલજાને મચ્છી કરી રહ્યા છે દિવસમાં કોણ જાણે દસનાગ તે બધા પાણીમાં ઉધગાત મચાવે છે

મારા બેમાળવાળા ધરની બારીમાંથી જોયું તો સામેના આકાશમાં નરવરીના જગભારથી નમેના મેઘ અને નીચે બાગકોનો પ્રાણુભર્યો તરંગિત કંલોલ નજરે પડ્યા માફ મન એકદમ પોતાનું ખુલ્લું દ્વાર મૂકીને બહાર સુદૂર નીચ્છા મધુ અત્યત નિશિજલાવે મારા અંતરમાં એક અનુભવ થયો નિત્યકાલવ્યાપી સર્વાનુભવની એ અનુભવિજન ધારા, અનેક પ્રાણુની નિરિક્ષ લીનામાં મગેલી એક અખડ લીના, મારી નજરે પડી પોતાના જીવનમાં જેનો બોધ અને ભોગ કરી રહ્યો છું, આસપાસ ઘેર રેર માણસે માણસે પગેપગે જે કાંઈ ઉપનિધિ ઘર્ષ રહી છે, તે બધું એક વિરાટ અભિમંત્રણમાં મળી નધુ પ્રત્યેક ના પોતાનો અભિનય કરી રહ્યો છે, તેમની દરેકની

જીવનયાત્રામાં સુખદુઃખના અનેક ખડકપ્રકાર થઈ રહ્યા છે, પરંતુ તે સમસ્તદ્વારા એક નાટ્યરમ્ય પ્રકાશ પામી રહ્યો છે એ પરમ દ્રશ્યમાં જે છે સર્વાનુભૂ આપણો વખત પોતાના જીવનમાં સુખદુઃખની જે અનુભૂતિ એકતરલાવે મને વિચારિત કરતી હતી, તેને દ્રષ્ટારે જેઈ શક્યો. એક નિત્ય સાક્ષીની પાસે જીભો રહીને

આ રીતે પોતામાંથી છૂટા પડીને મમત્રમાં ખડિતને સ્થાપન કરવાની સાથે જ પોતાના અસ્તિત્વનો ભાર હળવો થઈ ગયો તે વખતે કોઈએક રમિયની સાથે એમના પામીને જીવનથીવાને રસરસે નિદાણી તે દિવસનો મારો આ બોધ મારે માટે ગંભીર અને આશ્ચર્યપૂર્ણ હતો.

એક પ્રકારનો મુકિતનો આનંદ પામ્યો. આનંદ કરવાની ઓગડીમાં જતા જતા એ વાગ બારી પામે થોડો વખત જીભો હતો તે થોડો વખત મારે માટે એક વળમાં બૃહત્ બની ગયો. આખમાંથી પાણી પડી રહ્યું છે ઇચ્છા થાય છે કે જાણે સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન કરી દળી પડીને મોંઘને પ્રણામ કરૂં તે જ મારા પરમ આતરંગ મગી છે, જેઓ મારા સમસ્ત ક્ષણિય જીવનને પોતાના નિત્યમાં પ્રહણુ કરે છે ત્યારે જ મનમાં થયું કે મારી એક દિશામાંથી બહાર આવવાની સાથે જ બીજી દિશાનો પરિચય મળ્યો. ઇયોડમ્વ પરમ આનંદ,—મારામાં ‘આ’ અને ‘તે’ રહેના છે બ્યારે ‘આ’ પેના ‘તે’ની દિશામાં પ્રતિબિંબિત થાય ત્યારે જ આનંદ થાય.

તે દિવસે અચાનક અત્યંત નિકટલાવે જાણી શક્યો કે પોતાની સત્તામાં ઉપનબિંધની જે દિગ્ગાઓ છે એ તે છે, જેને આપણે ‘હું’ કહીએ છીએ, અને તેની માથે હજેની ભજેની બીજી છે,—જેમ મારો મમાર, મારો દેશ, મારું ધન જન માન,—જેને માટે મારામારી કાપાકાપી વિચાર વગેરે ચાલી રહ્યા છે તે પરંતુ જેવી રીતે નાટ્યો સંજ્ઞા અને દ્રષ્ટા તેના સમસ્તને માટે હોના છતાં મ પર હોય છે, તેની રીતે પગમપુરુષ આ મમસ્તનો અધિકાર કરવા છતાં તેનાથી

પર રહેના છે મત્તાની આ બને બાલુઓ ફરેક વખતે મેળ માથે અનુભવી શકાતી નથી. વિરાટમાંથી છટા પડીને આપણે પોતાને સુખમાં કે દુઃખમાં ઝુલાવીએ છીએ તેની માત્રા રહેતી નથી, તેનું જુદા સામજિક દેખાતું નથી. કોઈ એક વાર મદસા તે દિશામાં આખ ફરે છે, અને મુક્તિનો સ્વાદ મળે છે 'અદમ' પોતાનું નિરાગ-પણું ભૂલે છે ત્યારે તે મત્તને જોઈ શકે છે મારી આ અનુભૂતિ કવિતાદ્વારા પ્રકાશ પામી છે 'જીવનદેવતા'ની શ્રેણીના કાવ્યોમાં

"ઓ હે અતરતમ

મરી છે શું તવ સકળ તૃપ્ત

આની અતરે મમ"૧

જેટલે અશે હું પૂર્ણ અર્થાત્ વિશ્વવ્યાપી, તેટલે અશે તેઓ પોતાના યાવ, તેમની માથે ઐક્ય જન્મે તે વાત મનમાં ગમીને જ બોલ્યો હતો તમારી લીનાનો પ્રકાશ મારામાં જોઈને શું તમે ખુશ થયા છો ?

વિશ્વદેવતા છે, તેમનું આસન કોડે કોડે, ગ્રહ ચંદ્ર તારામાં છે જીવનદેવતા રિંગબાવે જીવનના આસનમાં છે, હૃદયે હૃદયે તેમનું પીઠગ્રાહ્ય છે, મધણા અનુભૂતિ સઘળા અભિગમના મંદ્રમાં બાઉસ તેમને જ 'મનેર માનુષ' તરીકે જણાવે છે આ મનનો માનવ, આ સર્વે મનુષ્યોના જીવનદેવતાની વાત કરનાનો પ્રથમ 'Religion of Man'માં મેં ક્યો છે તે જાણીને દર્શનના પ્રથમ નાખતા જૂન થયો તેમને મનવા નો આકાર આપવાનો પ્રયામ થયો છે, પરંતુ પરંતુ તે કવિચિત્તની એક પ્રકારની અભિગત છે આ આંતરિક અભિગત પણ કાળથી અદર અદર મારામાં વહેતી આવી છે, તેને મારી વ્યક્તિગત ચિત્તપ્રકૃતિની એક વિશેષતા ગણવાથી મને બરાબર સમજી શકાશે

૧ "ઓગ્રા અતરતમ

મિટે છે કિ તવ સકળ તિયાવ

આસિ અતરે મમ'

જેઓ મર્વ જગતમાં રહેવા જૂમાં છે, તેમની ઉપનિષદ કૃત્તાની માધનામાં એવો ઉપદેશ દેરામાં આવે છે કે જનગણનો ત્યાગ કરો, ગુણમાં જાઓ, પોતાની મત્તાસીમાને લોપીને અસીમમાં અનર્દિત થાઓ આ માધના વિશે કાંઈ પણ કહેવાનો મારો અધિમાર નથી પરંતુ મારું મન જે સાધનાનો સ્વીકાર કરે છે તે એ છે કે પોતાનો ત્યાગ કર્યા પિના પોતામાં જ તે મહાન પુરતી ઉપનિષદ કરવાનું ક્ષેત્ર છે,—અને તે છે નિષ્પિન માનસનો આત્મા તેમનામાં મપૂર્ણ ઉત્તીર્ણ થઈને મધ અમાનવ કે અતિમાનવ અત્યમાં ઉપનીત થવાની વાત જે કાંઈ બંધાવે, તો તે વાત મમજવાની શક્તિ મારામાં નથી કારણકે મારી મુદ્ધિ માનવમુદ્ધિ છે, મારું હૃદય માનવહૃદય છે, મારી કલ્પના માનવકલ્પના છે તેને ગમે તેટલું માર્ગિત કરો કે શોધો, પરંતુ તે માનવચિત્ત કદાપિ ઝોડમે નહિ આવશે જેને વિજ્ઞાન ગાંધીએ છીએ તે માનવમુદ્ધિથી પ્રમાણિત થએલું વિજ્ઞાન છે, આપણે જેને બ્રહ્માનંદ ગણીએ છીએ તે પણ માનવના ચૈતન્યમાં પ્રકાશિત થતો આનંદ છે આ બુદ્ધિમાં, આ આનંદમાં જેમની ઉપનિષદ કરીએ છીએ, તે જૂમાં તો છે, પરંતુ નાન-ની જૂમાં છે તેમની બદાર પીત્ત કાંઈ હોતુ—ન હોતુ મનુષ્યને માટે સમાન છે મનુષ્યને લોપીને જે મનુષ્યની મુક્તિ હોય, તો મનુષ્ય થયો શાથી?

એમ્વાર બેટો બેટો પ્રાચીન મનોનો પાઠ આત્મચિન્તન ॥ ભારથી મનન કરતો હતો પનાય ॥ કલ્પાની છત્રણ પણ મરી હતી, શાંતિ ન મળી તેમ પણ નહિ, વિક્ષેપમાંથી સદબંધા વિપ્રતિ મળી શકત આ રીતે દુષ્ટને રખતે સાતનના મેઘવતો વળી પાડો એમ દિવમ એવો આ યો ન્યારે મમત્તને સ્વીકાર્યું, બધાને પ્રદક્ષ્ય મ્યું જન્યુ કે મા ॥ રગચુમ્બિમાં જ લીના થઈ રહી છે તેના અશમાનો એક અસાદુ છુ ગધામાં રહેના સમ્પને જેવા આ જેવાને નાનું ગણી ન શક આ પણ સત્ય છે જીવન્દેવતાથી જીવનો અતમ કરીને જેવાથી જ દુષ્ટ છે, તેમાં મેઘનીને જેવાથી જ મુક્તિ છે

પરિશિષ્ટ-૨

બાઉલ *

ભારતની પ્રાચીન આર્ય મંત્રકૃતિનો ઉપકાળ ઋગ્વેદ કાળથી થયો તેમ ઇતિહાસકારો લખે છે. પણ એથી ૫ પ્રાચીન લોકસાહિત્ય, લોક-ધર્મના અવશેષો આપણને અથર્વવેદના ઘણાં ૫ સૂક્તોમાં મળી આવે છે. અને બાકી રહી ગએલા આખ્યાનો, કહેવતો, મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં મંકળાએલા છે. દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિનું હાર્દ તેના લોક-સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારનો આવિષ્કાર વિદ્વાનોને મોડો થાય છે.

બાઉલ લોકો જણાવે છે કે તેમના જેવા બડખોરો પૂર્વે ઘણા થઈ ગયા છે. સમાજના રીતરિવાજ અને ધારાધોરણોથી બહિર્જાત થઈને સ્વતંત્ર ધોગજીથી જીવન ગાળનારા 'વાત્યો'ના સૂક્તો અથર્વવેદ-માં મળી આવે છે. 'વાત્યો' માટે તે વળતના સમાજને માન પણ હતું, તે નીચેના કેટલાક શ્લોકો પરથી સમજાશે :

વાત્ય બાસીદ્ ઇયમાન એવ । સ પ્રજાપતિ સમૈરયત્ ।

(વાત્ય મહા ગતિશીલ હતા, તેમણે પ્રજાપતિને સમ્માનિત કર્યા)

સોડર્વત, સ મહાનભવત્, સ મહાદેવોડમવત્ ।

(તે વધ્યો, મહાન થયો, મહાદેવ થયો)

મદેનમાદ-વાત્ય, યથા તે પ્રિય તથાસ્તિવતિ,

પ્રિયમ્ એવ તેનાવદન્તે ।

(જેઓ વાત્યને કહી સડે, કે 'હે વાત્ય' તમારું પ્રિય થાઓ,' તે વ્યક્તિ પણ પ્રિયને મેળવે છે.)

બાઉલના સહજ માર્ગના મૂળ આ વાત્યોના પ્રકરણોમાં જણાઈ આવે છે.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગુરે પરદેશમાં પ્રથમજી જમાવના આ બાહિરોતે જાહેર કર્યો તેમણે ‘દિલ્હીનાનો એક લોન્ધર્મ’ ઉપર બારમુ આશુ એ ભાષણના તેમણે બે ભાગ પાડ્યા બૌદ્ધ ધર્મ અને બાહિરનો ધર્મ સામાન્ય દૃષ્ટિથી આ બંનેમાં આભજ્જીનનો ફેર લાગે, પણ તરત પિપાસુને બંનેમાં એક જ ધારા વહમાન થતી જણાય છે તેમના શબ્દોમાં,—“આ બંને ભિન્ન ગાદશંયાળા ધર્મોને એકમાથે સ્થળો માટે આશય તેમનામાં રહેતી ગૌનિષ્ઠ એકતા દર્શાવતી છે બંનેમાં પોતામાં ગ્રેહલી અનત શક્તિની ઉપવર્ધિ કરાતી ત્રીજી ધૃત્તિ ગ્રેહલી છે અને આ ઉપવર્ધિ ઉદ્વિગ્ન ઠાગો દ્વારા નહિ પરંતુ સત્યની સાથે માનવનો પૂર્ણ યોગ સાધીને જો મારો છે કે આપણા અતિમ ધ્યેયની ઉપવર્ધિ આપણામાં જ રહેતી છે

રવીન્દ્રનાથ ટાગુરના જીવન ઉપર આ બાહિરોતની ટીકી અમર રહેતી છે તે વિષે તેમના એક આલેચન લખે છે

“The third (epoch) dawns with the poet's understanding of the Bauls. How the modern master singer met the older master singers.”

રવીન્દ્રનાથે તેમના ૧૮૩૦માં ગાળેના દિવસે લેકચર્સ માં બાહિરોતના સિદ્ધાંતો વિષે ઘણીવાર ટાંચ મારી છે આ ઉપરથી જણાશે કે આ લોન્ધર્મમાં કેટલું જીવનતરત મમાએલું છે

બાહિર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઘણી રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે ટેલક મૂળ શબ્દ વાયુ માને છે આ ‘વાયુ’ એટલે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલો ‘વાયુ’, જે દ્વારા શરીરની આગરિય શક્તિનો સંચાર થાય છે દેહની રનાયવિક શક્તિનો અચાર કરી પ્રાગ્ભય કરવાની સાધના જે પ્રે તે ‘બાહિર’ ટેલક માને છે કે આસોજીસનો સરોધ કરીને હીર જીવન મેળવવાની સાધના કરે તેઓ ‘બાહિર’ ટેલક ‘બાહિર’ એવું ‘વાયુ’ માથી આવેલા મારો છે ટેલક તની વ્યુત્પત્તિ ‘વજુ’ માથી કાઢે છે આ વજુ એટલે ‘વજ્ર’ (વજ્રમાન માર્ગનો ગુર) પણ

‘બાહ્ય’ વિષે હાથમાં પ્રગણ્યૂત ગણાતા શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન ‘બાહ્ય’ શબ્દ મંસ્કૃત ‘વાયુ’માંથી આવ્યો એમ સ્વીકારે છે. ‘વૈતન્ય ચરિતા-મૃત’કાર તેમ જ મધ્યકાળના ધણા સંતો આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. કબીર કહે છે કે :

बिरह भुजगम तन डसे, मन्त्र न माने कोइ ।

रामविद्योमी ना जीबै, जीबै तो बाउर होइ ॥

।

—બીજક, સાખી ૯૭.

આ બાહ્ય લોકો વસ્તુતઃ પોતાના ગાનમાં, પ્રેમમાં, અંદર રહેલા તત્ત્વની શોધમાં પાગલ બની જાય છે. તેઓ બાહ્ય બંધનો સ્વીકારતા નથી. પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રીતરિવાજોને, જાતિ-ભેદનાં બંધનોને તેઓ ફગાવી દે છે; આ રીતે તેઓ સાચા નોન-કન્ફર્મિસ્ટ (non-conformist) છે. તેમની સાધનાનું મુખ્ય અંગ છે ગાન તેઓ મનિ છે કે ગાનમાં જ મનુષ્ય પોતાનો ભાવ પૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરી શકે. પણ તેઓ ગમે ત્યાં ગાન કરતા ફરતા નથી. સમાજમાં તેઓ મૃતપ્રાય રહેવા માગે છે. સરી લોકો જેને ‘ફના’ કહે છે; વૈષ્ણવો જેને ‘છવનમુક્ત’ કહે છે, તેવી અવસ્થાને તેઓ સ્વીકારે છે તેઓ માને છે માથા શુદ્ધ પ્રેમ આહેતુક હોવો જોઈએ, પ્રયોજનાતિરિક્ત હોવો જોઈએ. સમાજના બંધનો અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ દ્વારા સ્વીકારાએલો પ્રેમ તે જ દેવના શુદ્ધ પ્રેમ નથી. આ પ્રકારની બાહ્યની ભાવના આપણને અર્થવેદના ‘ઉચ્છિષ્ટ’ના સૂક્તની માદ આપે છે—

अत सत्य तपो ब्राह्म अमो धर्मश्च कर्म च ।

भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्वलं च ॥

સમસ્ત કવા, 'સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિ ધ્યાન પ્રયોજનાતિરિક્ત પ્રેમમાં રહેલું છે, તે ભાવને રદઅમય ભાષામાં આ સૂક્તમાં વર્ણવ્યો છે.

તેમનો એક 'દિહતત્ત્વ'નો અથવા 'કાયાસાધન'નો પ્રધાન સિદ્ધાંત છે. તેઓ સરીરને મંદિર જેવું ગણી ગણે છે, કારણકે તેમાં 'મનર

માનુ' (મનના-હૃદયના-માનવ)નો વાસ છે તેગો કહે છે કે 'ઝાઢા આછે ભાડે, તાઢા આછે બ્રહ્માડે' (જે પિં-મા છે તે બ્રહ્માડમા છે) શિવગહિનામા પણ યોગમાર્ગદ્વારા આ જ્ઞાનનાની ઉપનબ્ધિ પ્રવાનુ લખ્યુ છે

દેહેઽસ્મિન્વર્તતે મેઠ સમદ્વીપસમન્વિત ।
સરિત સાયરા શૈલ ક્ષેત્રાણિ ક્ષેત્રપાલક ॥
જાપયો મુનય સર્વે નમઃપ્રાણિ પ્રદાસ્તથા ।
પુષ્યતીર્થાણિ પીઠાણિ વર્તતે પીઠદેવતા ॥
જાનાતિ ચ સર્વમિદ સ યોગી નામ સશય ॥

કળીર પણ જથ્થાવે છે કે આ ઘટમા જ બ્રાજબગીચા છે કાશી દ્વારકા છે, મદિર છે સરજનહાર છે દાદુ કહે છે કે આ શરીર માફ શાસ્ત્ર છે તેમા પરમદયાળે તેનો સદેશ લખ્યો છે

બાઉલનુ હૃદય આ મનેર માનુ (હૃદયનો મનુષ્ય) શોધવા માટે વિરહથી અહોનિશ બાધા પ્રે છે તે જાણ છે

આમિ કોચાય પાગે તા'રે,

આમાર મનેર માનુ નેરે ।

દારાયે સેઈ માનુષે તાર ઉદેશે દેશવિદેશે બેડઈ ધુરે ॥

લાગિ સેઈ હૃદય-શયિ સદા પ્રાણુ દય ઉદાસી ।

ચેતે મન હાતો ખુશી દિમાનિશિ દેખતામ નયન ભરે ॥

(મારા તે હૃદય-માનવને ક્યા મેળનીશ ? તેને માટે ુ દેશવિદેશ શોધમા ધ્યા કરે છુ તે સૌન્દર્ય-શયિની શોધમા માફ મન ઉતારી થઈ રહ્યુ છે હેયુ ભરીને તને જોનાની મારા હૃદયની પરમ વ્યાકુળતા છે) આ પ્રેમના પાગનની, હૃદય-માનવની શોધના રૂઝીરની આખી કરી દોય તો શ્રી ન દલાલ બસનું 'બાઉલનુ ચિત્ત જોનાની લનામણુ મ્કે છુ

એક પારખ દેશના સુશીએ પણ આ જ માણુ છે

On the way to the Truth there are two temples
One is the outer temple the other

the temple of the heart.

As long as thou canst, make pilgrimage to hearts.
Because one single heart is more
than a thousand temples."

પ્રભુની લીલા એટલી ચમત્કૃતિવાળી છે કે માનવની દૃષ્ટિમાં લીલા તેની આગળ આપી પડે છે.

હવે હવે ચાલ્યા દેખી, સળાઈ તાર અવતાર ।

ઓ વૃદ્ધ, નૂતન લીલા કિ દેખાણી,

જર નિત્ય લીલા ચમત્કાર ॥

(હવે હવે તેનો અંશ રહેતો છે. અરે, માની, તું નવીન લીલા સી બતાવીશ ? તેની લીલા નિત્યનવીન છે)

અસમાન વ્યક્તિઓ વચ્ચે માત્ર શુદ્ધ પ્રેમ ન હોઈ શકે માટે પ્રભુને બજવા તે પણ સખાની માફક, પ્રિયની માફક બ્યારે 'લાડ' મા તે શુદ્ધ, અનત, અનિર્વચનીયના દર્શન થાય છે ત્યારે સમસ્ત 'હૃદય' સૌન્દર્યમય લાગે છે. પ્રથમ જે દેહાણે કૃતિમતા લાગતી હતી, ત્યાં પ્રકૃતિની ચિત્રરચાથી મૂર્તિ સાચા સ્વરૂપમાં આનિર્મૂલ થાય છે તેથી જ કપીર કહે છે

ધર ધર દીપક બરે, લખે નહિ અન્ધ હૈ ।

લખત લખત બખિ પરે, કરે જમ રન્દ હૈ ॥

(ધરધરમાં દીપ બજે છે, અંધને તે દેખાતો નથી જોતા જોતા બ્યારે તેના દશન થશે, ત્યારે મૃત્યુનો પાશ તુટી જશે)

આ બન્ધ શરીરે જ્યાતિર્મયા હિ શુષ્કો બાહિરનો હૃદય માનવ છે, સુષીઓની મનમ છે, મીસના તત્ત્વશાસ્ત્રીઓનો Logos છે અતરની ઉપનગ્રિધનો આવિર્ભાવ વાક્યો દ્વારા પ્રગટ કરતા દરેકે પોતપોતાની બાબા વાપરી છે પણ ઉપનગ્ર નગ્ન એક જ છે

બાહ્ય માને છે કે જન્મથી જ તેની દીક્ષા થઈ ગઈ છે તે ગાય છે—

આમાર જે-દિન જન્મ મે-દિન આમિ દીક્ષા પેયેઠિ ।
 એક અક્ષરેર મન્ત્ર માયેર લિક્ષા પેયેઠિ ॥
 દીક્ષા વિના ચને ના જે એમ્હિ પ્રાણેર શ્વાસ,
 મેંધ કથાતે ગભીર આમાર રયે છે વિશ્વામ ।
 આમિ નીર પેયેઠિ, ક્ષીર પેયેઠિ, પરાણ પેયેઠિ,
 તારિ સાથે માથે માયેર શિક્ષા પેયેઠિ ॥

(મારો જે દિન જન્મ થયો ત્યારે જ મને દીક્ષા મળી માતાની
 ભિક્ષા એક અક્ષરના મન્ત્રથી મેળવી પ્રાણનો એક પગ શ્વાસ દીક્ષા
 વિના ન આવી શકે તે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે માતાના અશ્રુ મેળવ્યા,
 માતાનું દૂધ મેળવ્યું, માતામાથી પ્રાણ મેળવ્યો, તે સાથે જ માતાની
 શિક્ષા પણ મેળવી છે ।

તેમનો ગુરુ કોણ ?

ગુરુ બોલે કારે પ્રણામ કરખિ મન ?

તોર આમિક ગુરુ, પમિક ગુરુ, ઓતોર ગુરુ અગમન,
 ઓતોર ગુરુ સર્જન ।

ગુરુરે તોર બરણ-કાના, ગુરુરે તોર મરણ-જ્વાના ।

ગુરુરે તોર હૃદય-વ્યથા, જે ઝરાય દુનન ।

(હિ મન ગુરુ માની તું કોને પ્રણામ કરીશ ? તારે પગલે પગલે
 આનંદારા જ્ઞાનારા તારા ગુરુ છે, અરે, તારા અમંજ્ય ગુરુઓ છે
 સધળા માનવો તારા ગુરુ છે તારું આગત તારો ગુરુ છે, મરણ-જ્વાના
 તારો ગુરુ ડ્ર, હૃદય-વ્યથાથી આખમાથી ઝરના અશ્રુ તારા ગુરુ છે)

પણ આ પ્રમાણેની ગુરુની માનનાની પાછળ સાત્તરિકતા શી ?
 તેઓ જાણાવે છે કે ગુરુને જાણ્યા પહેલાં પોતાની જાતને પ્રથમ જાણવી
 જોઈએ ત્યાં સુધી પોતાના આત્મરૂપ રહેના તત્ત્વોની ઉપનિષ્ઠિ થઈ
 નથી ત્યાં સુધી ગુરુની પાછળ પાછળ ફરનાનો શો ઉદ્દેશ ? સાક્ષી
 નામનો બાહ્ય કંઈ છે કે આત્માને જાણ્યા પછી “સૌંધ બાહુ દૂરે
 નાઈ” (પ્રણ ૧૬ દ્વ નથી) કબીર પગ જાણાવે છે કે “પગમાત્રમ

ચુરુ નિકટ ગિરાજે ' જગ જગ મન મેરે ॥' આ પ્રમાણે બાહ્ય મુરથી ગભગથ છે, કારણ કે કદાચ તે પોતાના શિષ્યના શ્રદ્ધાન્ત આત્માને યોગ્ય રીતે નિકાસ ન પામતા દે

તેમની સાધનાનુ મુખ્ય આવળન 'મદજ' છે આ 'મદજ' મધ્યકાળના બધા મતોગા જોનાર્ગ આવે છે દ્વિત, અદ્વિત વગેરે તાર્કિક કલનાઓમા જોયા ખાધા વગર તેમણે સરળ પ્રેમનો સદજ માર્ગ મીઠાચો આ સદજ માર્ગ નાથપંથના સિદ્ધગણોએ ખૂબ જ જોરથી લગભગ આઠમી મઠીમા સફર્યો હતો તે પછીથી જ્યારે, બિંદુવમગળ, ચડીદાસ, વિદ્યાપતિ, કમ્બીર, નાનક, રજ્જાન, દાદુ વગેરે કવિઓ તથા મતોએ તેને આગળ ધપાવ્યો

બગાળાનક વૈષ્ણવધર્મના મધ્યાપક ચૈતન્ય મહાપ્રભુ નાનપણમા 'લેપા નિમાધ' ('ગાડો નિમાધ') કહેનાતા હાનના બાહ્યો પણ ચૈતન્યને પોતાના આદિપ્રવર્તક તરીકે માને છે આથી બગાળાના વૈષ્ણવ મેળાઓમા બાહ્યો પણ જાય છે અને મંડળીઓ જમાવે છે

તેઓ પ્રેમને સ્થૂળમાથી સદમમા પરિણત કરનામા માને છે તેઓ પ્રેમને 'પરશમણિ'ની ઉપમા આપે છે

પ્રેમ આમાર પરશમણિ ।

તા'રે હુંધવે જોકામ હય રે સેવા ॥

(પ્રેમ સ્પર્શમણિ છે તેને અડક્યાથી કામ સેનામા પરિણત થાય છે)

આને માટે એક બાહ્યને શ્રી ક્ષિતિમોહન બાબુએ એક વાર પૂટેલું 'બાબા, આપ પ્રેમનો અનુભવ કેવી રીતે કરો છો?' બાહ્ય કહે છે 'જાઈ, હાલમા મારી જીને મરણ પામ્યે દસ બાર વર્ષો યઈ ગયા છે તેના શ્રવતા તેની માથે સ્થૂળ સન્કપમા રહ્યો હતો, પણ તેનુ માયુ સન્કપ મને જણાયુ ન હતુ પણ તેનો સાચો પરિચય થોડા સમય પહેલા જ એક કાણમા થઈ ગયો તેની સાચી શુદ્ધ અનત મૂર્તિના મને દર્શન થયા '

બાહિન કહે છે કે—

કારે પોનાપો, કે કરો વા પ્રત્યય ।

આછે એક માત્ર । સત્ય નિત્ય ચિદાનંદમય ॥

(કોનો કંઈ, કોણુ વિશ્વામ કરશે? આ માત્રમા જ સત્ય-નિત્ય-ચિદાનંદમય વિરાજમાન છે)

દરેક ધર્મી માથે આ બાહિરમાના કેનાકમા વિપરીત વર્તન દેખાય પણ તેમનો ધર્મ વણા કરે છે, કારણકે તેનામા ગતિશીલતા છે તેથી જ સ્વીન્દ્રનાથે જણાવ્યું છે કે—

“On the inaccessible mountain peaks of theology, the snows of mud remain eternally rigid, cold and pure But God's manifest shower falls direct on the plain of humble hearts, flowing there in various channels even getting mixed with some mud in its course as it is soaked into the underground currents invisible but ever moving’

આ સહજ સાધનાનો દૂક સાર રજ્જીખંડો જણાવ્યો છે

રજ્જીય વસુધા વેદ સય । કુલિ આનમ સુકુરાન ॥

પડિત કાજ વૈ થડૈ । દેવતર દુનિયા જાન ॥